

Stefan Hambura

Ekspertyza BSiE nr 302
IP-105 P

Reparacje wojenne w stosunkach polsko-niemieckich

Spis treści

I. ZASTRZEŻENIA

II. WPROWADZENIE

III. PRZEJĘCIE WŁASNOŚCI NIEMIECKIEJ – ZAKRES MATERIALNY PROBLEMU

1. Straty polskie
2. Wartość przejętego majątku niemieckiego
3. Wysokość należnych Polsce reparacji

IV. PRZEJĘCIE MAJĄTKU NIEMIECKIEGO NA PODSTAWIE POLSKICH AKTÓW PRAWA WEWNĘTRZNEGO

1. Wprowadzenie w problem
2. Spis aktów polskiego prawa wewnętrznego
3. Przejmowanie majątków osób pochodzenia niemieckiego wyjeżdżających do NRD i RFN

V. NIEMIECKA OCENA PRZEJĘCIA MAJĄTKÓW

VI. REPARACJE NA RZECZ POLSKI

1. Wysokość otrzymanych reparacji
2. Problem zrzeczenia się/ dalszego istnienia prawa Polski do reparacji ze strony Niemiec
3. Traktat 2 plus 4 jako umowa zamykająca sprawę reparacji
4. Listy do polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 r.

VII. MOŻLIWOŚĆ PODNOSZENIA ROSZCZEŃ POWSTAŁYCH W WYNIKU II WOJNY ŚWIATOWEJ PRZEZ JEDNOSTKI

1. Stanowisko klasyczne
2. Ewolucja rozumienia instytucji reparacji wojennych
3. Ewentualny zakres zrzeczenia polskiego z 23 sierpnia 1953 r.

VIII. WNIOSEK KOŃCOWY

* * *

Załączniki źródłowe

1. Gesetz über den Friedensschluss zwischen Deutschland und den alliierten und assoziierten Mächten vom 16. Juli 1919 (ustawa wprowadzająca Traktat Wersalski – wybrane fragmenty).
2. Protokół w sprawie zaprzestania pobierania reparacji niemieckich i w sprawie innych środków złagodzenia zobowiązań finansowo-gospodarczych Niemieckiej Republiki Demokratycznej związanych z następstwami wojny z 22 sierpnia 1953 r.
3. Oświadczenie Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie decyzji Rządu ZSRR dotyczącej Niemiec z 23 sierpnia 1953 r.
4. Komunikat rządu RFN dotyczący polskiego oświadczenia z 23 sierpnia 1953 r. zawarty w: Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung nr 171 z 8 grudnia 1970 r.
5. Traktat między Republiką Federalną Niemiec a Rzeczpospolitą Polską o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 r. wraz z listami ministrów spraw zagranicznych i ustawą wprowadzającą.
6. Traktat między Republiką Federalną Niemiec a Czesko-Słowacką Republiką Federacyjną o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 27 lutego 1992 r. (wybrane fragmenty) wraz z listami ministrów spraw zagranicznych i ustawą wprowadzającą.

I. ZASTRZEŻENIA

1. Ze względu na ogólne sformułowanie tematu i jednoczesną obszerność merytoryczną zagadnienia, zmuszony byłem do samodzielnego określenia kluczowych zagadnień i przyjęcia stosowanego zakresu niniejszej ekspertyzy, do czego posłużyłem się stenogramem z posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych Sejmu RP z dnia 14 listopada 2003 r. Biuletyn nr: 2519/IV; Komisja Spraw Zagranicznych /nr 132/ (Druk Sejmowy nr 2140).

2. Ze względu na krótki termin sporządzenia niniejszej ekspertyzy oraz obszerność zagadnienia, w opracowaniu zostały ujęte zasadnicze wątki problemu.

3. Ze względu na wielość aspektów tematyki reparacji wojennych, niektóre z poruszonych w ekspertyzie kwestii wymagają dokładniejszego zbadania w postaci dodatkowej, samodzielnej ekspertyzy.

II. WPROWADZENIE

Przejęcie własności niemieckiej przez Polskę po II wojnie światowej miało charakter kompleksowy. Polskie działania legislacyjne skutkowały przejęciem całości mienia niemieckiego. Jednak wątpliwości pojawiają się przy odpowiedzi na pytanie, czy były one zgodne z prawem międzynarodowym? Prawo międzynarodowe zezwala wprawdzie na pozbawienie własności, ale wyraźnie podkreśla, że za przejęty majątek należy się odszkodowanie.

Po upadku komunizmu w 1989 r. i przeprowadzeniu procesu zjednoczenia Niemiec, powstała nowa sytuacja polityczno-prawna. Państwa Europy. Środkowo-Wschodniej przejęły wartości moralne i standardy prawne demokracji zachodnich, w tym instrumenty ochrony praw człowieka zawarte w ramach systemu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności oraz jej protokołów dodatkowych. Złożyły wnioski aplikacyjne do Unii Europejskiej. Tym samym powstały obszary prawne, w których możliwe będzie przeprowadzenie weryfikacji powojennych działań państwa polskiego przejmujących bez odszkodowania majątek niemiecki.

Wypracowane niemieckie stanowisko prawne w dalszym ciągu niezmiennie utrzymuje niezgodność z prawem międzynarodowym tamtych działań, a politycy niemieccy są przychylni roszczeniom majątkowym podnoszonym przez obywateli, czego wyraz dali wielokrotnie w wypowiedziach w mediach oraz na konferencjach i spotkaniach z wyborcami. Do takich przykładów można zaliczyć m.in. wystąpienie ministra spraw zagranicznych RFN K. Kinkiela z lutego 1995 r., uchwałę Bundestagu z 29 maja 1998 r., wystąpienie E. Stoibera z czerwca 2002 r. itp. Do nowej sytuacji politycznej dostosowała się także niemiecka doktryna prawa międzynarodowego.

W latach 1945 – 1989 w stanowisku polskim były dwa kierunki uzasadnienia działań wobec majątków niemieckich:

- oparty o prawo państwa do dokonania zmiany w strukturze własności (koncepcja so-

cialistyczna, oparta o nadrzędność suwerenności),¹

- oparty o Umowę poczdamską i prawo do reparacji.

W efekcie, w praktyce politycznej występowała – często nie zamierzona – mutacja obu koncepcji.

Po 1989 r. ani polskie władze, ani polska doktryna prawa nie potrafiły dostosować się do zmienionej sytuacji odnośnie do problemu przejęcia niemieckiej własności przez Polskę po II wojnie światowej. Jakby wbrew nowym realiom politycznym utrzymane jest stare i nieadekwatne do nowych standardów prawnych, w szczególności standardów praw człowieka, stanowisko państwa polskiego pochodzące z okresu komunizmu, oparte o wartości moralne i zbiorową winę Niemców za wywołanie II wojny światowej. Naiwna jest także polityczna ocena stanowiska władz niemieckich dokonywana przez pryzmat niepodnoszenia roszczeń, co przecież nie oznacza jednak ich nieistnienia.

Także doktryna polska, poza jednostkowymi przypadkami,² nie podjęła po 1990 r. próby ponownego, zbadania problemu i zlokalizowania ewentualnych zagrożeń dla stanowiska państwa w sposób obiektywny i odarty z komunistycznej propagandy.

Z dzisiejszej perspektywy należy sobie uświadomić, że jedynie znalezienie klucza do prawnomiędzynarodowego uzasadnienia działania Polski umożliwi odrzucenie zapowiadanych niemieckich roszczeń majątkowych, a jedynym możliwym wyjściem jest oparcie się o prawo Polski do reparacji. Nawet bowiem prawo państwa do przeprowadzenia zmian systemowych w zakresie własności jest oparte o obowiązek wypłacenia odszkodowania byłym właścicielom za przejęty majątek.

III. PRZEJĘCIE WŁASNOŚCI NIEMIECKIEJ – ZAKRES MATERIALNY PROBLEMU

1. Straty polskie

Polska poniosła w wyniku agresji Niemców w 1939 r. znaczne straty. Istnieją dwa podstawowe źródła informacji dotyczące ich wysokości.

Są to:

- Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939 – 1945 opracowane przez Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów,³
- Memorandum Rządu Polskiego złożone na konferencji Zastępców Ministrów Spraw

¹ Na temat istoty koncepcji patrz; J. Gilas – *Prawa nabyte w prawie międzynarodowym*, „Zeszyty Naukowe UMK” (52), Prawo IX, Toruń 1972, s. 13.

² Patrz np. M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*. Bielsko-Biała 2003., czy tego samego autora *Rewanżyzm, błędy czy dobry interes?*, „Rzeczpospolita” z 23 października 2003 r.

³ Opublikowane w 1947 r. przez Biuro Odszkodowań Wojennych Przy Prezydium Rady Ministrów. Zawiera dokładne i usystematyzowane wg kategorii wskazania w postaci tabelarycznej.

Zagranicznych w Londynie, w styczniu 1947 r.⁴

Pierwszy z dokumentów obliczał straty wojenne Polski w granicach państwowych z 1945 r. (ale z wyłączeniem tzw. Ziemi Zachodnich). Podstawowym miernikiem był złoty polski według wartości na dzień 1 września 1939 r. Straty były obliczone na dzień 19 maja 1945 r. Dokument zawiera dane zestawienie strat materialnych, ilość zniszczonych obiektów oraz straty ludzkie.

Drugi dokument w zasadzie powołuje się na dane statystyczne zawarte w Sprawozdaniu. Stanowił podstawę dla rokowań dotyczących przygotowania traktatu pokojowego, który nie doszedł do skutku.

Należy podkreślić, iż w aspekcie ogólnych strat gospodarczych poniesionych przez Polskę, nie jest możliwa jednoznaczna ocena ich wysokości. Wynika to z nowego charakteru prowadzonej wojny. Wiąże się dodatkowo z długotrwałą okupacją i wyzyskiem gospodarowaniem, łamaniem prawa międzynarodowego, czy w końcu z niemożliwymi do przeliczenia na pieniądze stratami w ludziach. Tego rodzaju polityka okupacyjna wpłynęła znacząco na zakres i ciężar strat wojennych.

Generalną wysokość strat majątkowych oszacowano na 38% wartości majątku narodowego. W przeliczeniu na pieniądze można, kierując się danymi powołanych wyżej dokumentów przykładowo wskazać kilka grup strat:

- straty rzeczowe, które wynoszą 88 800 mld złotych (3 288 zł / na 1 mieszkańca),
- straty w rolnictwie, ogrodnictwie i kulturach specjalnych – 11 302 mln zł,
- straty w zagospodarowaniu lasów – 3 579 mln zł,
- straty rzeczowe szkół i instytucji naukowych – 3.022 mln zł.

Znaczący jest również fakt, iż obok strat wynikających ze zniszczeń i grabieży, okupant niemiecki eksploatował polską gospodarkę państwową przez okres wojny.⁵

We wspomnianym wyżej Sprawozdaniu w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939-1945, od s. 23 do s. 62 zebrane są zestawienia strat Polski. Na stronie 30 opublikowana jest tabela VII zawierająca zestawienie ogólne strat materialnych, którą odtwarzam poniżej:

Ogółem⁶ 248 432 mln zł.

A. *Straty bezpośrednie*

1. Zniszczenie kapitału rzeczowego – 62 024 mln zł.
2. Zabrana produkcja i usługi w okresie okupacji – 26 776 mln zł.

B. *Straty pośrednie*

1. Koszty związane z usunięciem niektórych rodzajów zniszczeń nieuwzględnionych w stratach rzeczowych – 845 mln zł.
2. Utracona produkcja w okresie powojennym wskutek zniszczenia kapitału – 52 502 mln zł.
3. Utracone nadwyżki produkcyjne osób uśmierconych i dotkniętych kalectwem⁷ – 74 650

⁴ Tekst patrz: Zbiór Dokumentów PISM 1947, nr 1-2, s. 28 i następne.

⁵ Obliczenia strat komplikują dodatkowo powojenne przesunięcia granic państwowych, związana z nimi migracja ludności, oraz metody zniszczeń i grabieży majątku przez okupanta niemieckiego.

⁶ Suma ta nie obejmuje wydatków na polskie formacje wojskowe pokrywanych przez sojuszników oraz wszelkiego rodzaju roszczeń finansowych obywateli polskich i państwa polskiego z tytułu przerwania stosunków handlowych i gospodarczych wskutek wojny. Podana suma jest obliczona wg wartości złotego z 1 września 1939 r.

mln zł.

4. Utracona produkcja wskutek obniżenia wydajności pracy ludzkiej rentowności kapitału w okresie powojennym – 41 635 mln zł.

W przypadku potrzeby uwzględnienia innych danych, pozwalam sobie odesłać zainteresowanych do powołanego źródła.

We wspomnianym Memorandum Rządu Polskiego złożonym na konferencji Zastępców Ministrów Spraw Zagranicznych w Londynie, w styczniu 1947 r., istnieje rozdział zatytułowany: Wykaz spraw pozostających do uregulowania. Zawiera on kilkanaście problemów, w zakresie których Polska zastrzegła sobie prawo przedłożenia dalszych konkretnych wniosków odnośnie do ich rozwiązania. Dotyczą one aspektu szeroko rozumianych odszkodowań wojennych. Znajdujemy tu m.in.:

- rozliczenia finansowe z tytułu publiczno- i prywatno-prawnego,
- prawa Polaków w Niemczech,
- sprawy majątkowe Polaków w związku z ich powrotem z Niemiec do Polski,
- majątku Państwa Polskiego, polskich osób prawnych i obywateli polskich w Niemczech,
- wszelkie roszczenia Państwa Polskiego, polskich osób prawnych i obywateli polskich, które wynikają z umów i czynności prawnych wobec Niemiec, niemieckich osób prawnych i obywateli niemieckich,
- należności obywateli polskich za pracę przymusową w Niemczech i w związku z tą pracą,
- praw Polski do niemieckich patentów, wzorów i znaków towarowych oraz niemieckich praw autorskich itp.

Katalog roszczeń nie jest zamknięty. Polska zastrzegła sobie prawo do przedłożenia dalszych wniosków w tym przedmiocie. W szczególności, osoby zainteresowane pozwalam sobie odesłać do treści Memorandum.⁸

2. Wartość przejętego majątku niemieckiego⁹

Przejęty majątek niemiecki obejmował następujące kategorie mienia:

- majątek ziemski, który obejmował ok. 25% powierzchni rolnej w Rzeszy, w tym 528.800 gospodarstw o powierzchni ok. 7,14 mln ha,¹⁰

⁷ Ciężar finansowy jaki ciążył na Skarbie Państwa z tytułu rent inwalidzkich i rent rodzinnych po skapitalizowaniu wynosił 35 570 mln zł. Suma ta jest częścią sumy ogólnej 74 650 mln zł skapitalizowanych przyszłych dochodów, po potrąceniu skapitalizowanej przyszłej konsumpcji osób uśmierconych względnie całkowicie lub częściowo niezdolnych do pracy przy uwzględnianiu normalnej umieralności oraz określonej stopy procentowej. Przy obliczeniu brane były pod uwagę: struktura zawodowa, płeć, wiek, a także przeciętne zarobki tych osób.

⁸ Opracowane również w: A. Kłafkowski, *Umowa Poczdamaska a sprawy Polskie*, Poznań 1970, s. 239 i następne.

⁹ Patrz np.: S. Krülle, *Die Konfiskation deutschen Vermögens durch Polen*, wydana przez Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen w 1992 r.. W podrozdziale numer C pt. „Konfiskaty majątków” przyjęto następującą formułę:

– przejęcie administracji majątków – ustawy z 2 marca 1945 r. i z 6 maja 1945 r.

– włączenie niemieckiego mienia do majątku polskiego – ustawa nacjonalizacyjna z 3 stycznia 1946 r. i dekret z 8 marca 1946 r.

– konfiskata mienia tzw. zdrajców narodu polskiego na terytorium Polski.

Pozycja zawiera dokładne informacje o b. majątku niemieckim: prywatnym, państwowym, osób prawnych, kościoła, itp. Podaje dane cyfrowe, procentowe, wartości pieniężne, itp. Rozpatruje straty w rolnictwie, majątku ruchomym itp.

¹⁰ W tym: 234.300 gospodarstw małych o powierzchni do 5 ha; 228.300 gospodarstw o powierzchni od 5 ha do 20 ha; 48.900 gospodarstw o powierzchni od 20 ha do 50 ha; 9.300 gospodarstw o powierzchni od 50 ha do

- majątek leśny, który stanowiły nieruchomości leśne w wielkości ok. 2,84 mln ha,¹¹
- majątek przemysłowy i rzemiosło, w sumie ok. 70.000 przedsiębiorstw¹²
- Stocznia Szczecińska z trzema portami,
- wyposażenie Poczty Rzeszy i Dyrekcji Poczty razem z 8.358 urzędami pocztowymi,
- infrastrukturę transportową,¹³
- majątek kościelny¹⁴, majątek użyteczności publicznej i szkoły wyższe,¹⁵
- archiwalia państwowe i miejskie,¹⁶

Majątek ten został oszacowany na 18 miliardów euro (podany w markach niemieckich wg wartości z 1945 r. – 37.073,7 mln marek niemieckich). Uwzględniono przy tym jedynie straty osób fizycznych. Były to:

- 16.400,1 mln marek – majątek ziemski i leśny;
- 8.407,2 mln marek – grunty;
- 6.365,8 mln marek – zakłady przemysłowe i rzemieślnicze;
- 37,7 mln marek – przedmioty służące do wykonywania zawodu albo do zadań naukowych;
- 338 mln marek – prawa z udziałów w spółkach kapitałowych;
- 5.524,0 mln marek – sprzęty domowe i inne ruchomości.

3. Wysokość należnych Polsce reparacji¹⁷

Ponieważ żadne państwo nie byłoby w stanie pokryć takiej sumy strat, jaką Niemcy wyrządziły państwu alianckim, główną zasadą reparacyjną, jaką przyjęły wielkie mocarstwa w Jaltie i w Poczdamie, było wyegzekwowanie reparacji odpowiednio do możliwości płatniczych państwa niemieckiego.

Reparacje niemieckie po II wojnie światowej zostały w istotny sposób uwarunkowane przez złe doświadczenia aliantów z problemem reparacji po I wojnie światowej. Niemcy, zo-

100 ha; 8.000 gospodarstw o powierzchni powyżej 100 ha.

¹¹ Powierzchnia rolnicza należała w ok. 90% do osób fizycznych, w ok. 4% do Rzeszy i Prus, w ok. 1,5% do gmin i w ok. 1,8% do Kościoła. Reszta dzieliła się pomiędzy inne osoby prawne. Powierzchnia leśna stanowiła w ok. 39% własność państwową, w ok. 14% własność gmin, fundacji i stowarzyszeń oraz w ok. 47% osób fizycznych.

¹² 183 kopalnie; 8 większych i ok. 1.000 pomniejszych zakładów energetycznych; ok. 360 przedsiębiorstw przemysłu metalowego i żelaznego, 15.665 przedsiębiorstw wytwórczych żelaza, stali i metalu, 6.673 przedsiębiorstw budowy maszyn, stali i pojazdów; 3.825 przedsiębiorstw przetwórstwa kamieni i ziemi; ponad 5.000 przedsiębiorstw elektrotechnicznych, optycznych i mechaniki precyzyjnej; 24.000 przedsiębiorstwa budowlane; 37.431 zakłady przemysłu żywnościowego; przemysł tekstylny i odzieżowy z m.in. 180 większymi zakładami na Śląsku.

¹³ Około 14.000 km linii kolejowych, w tym ok. 11.000 km linii państwowych, 371 km autostrad, 40.000 km dróg krajowych i 14.000 km dróg gminnych, 2.865 km wód śródlądowych, środki transportu rzeczno.

¹⁴ Majątek Kościoła katolickiego z 1.023 parafiami i majątek Kościoła ewangelickiego z 1.931 parafiami.

¹⁵ Śląski Uniwersytet Friedricha – Wilhelma we Wrocławiu, Wyższa Szkoła Techniczna we Wrocławiu, Wyższa Szkoła Techniczna w Gliwicach; szkoły: ok. 350 wyższych placówek naukowych, 217 średnich szkół, 13.834 szkół publicznych, rozmaite szkoły zawodowe; biblioteki: 27 bibliotek publicznych i ok. 150 małych bibliotek, 7 bibliotek publicznych we Wrocławiu i 5 w Szczecinie; Biblioteki we Wrocławiu: ok. 200.000 pozycji Biblioteki Uniwersyteckiej, ok. 1,5 mln pozycji bibliotek muzealnych; Biblioteka Szczecińska: ponad 300.000 pozycji; 529 szpitali, kliniki Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹⁶ M.in. archiwalia Wrocławia, biskupstwa diecezjalnego, państwowe w Szczecinie, miejskie w Elblągu i Malborku; zbiory muzealne: Muzeum Sztuki we Wrocławiu, Szczecinie, Zgorzelcu, pomniejszych muzeów tradycji niemieckiej.

¹⁷ Opracowany w oparciu o: M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*. Bielsko-Biała 2003.

bowiązane na podstawie traktatu wersalskiego do spłat z bieżącej produkcji miały znaczne problemy ze spłatą wyznaczonych sum.¹⁸ Dlatego uznano, że po II wojnie światowej sytuacja ta nie może się powtórzyć.¹⁹ Wiązało się to z oceną, że nadmierna eksploatacja pokonanych Niemiec doprowadzi do krachu gospodarczego i spowoduje odrodzenie idei nazistowskich w społeczeństwie. Dlatego m. in. odstąpiono od przejmowania na poczet reparacji części bieżącej produkcji niemieckiej, mimo nacisków ZSRR i Polski.

Także sam zakres szkód spowodowany wojną totalną prowadzoną przez Niemcy zmusił państwa do poszukiwania chociaż częściowego odszkodowania, przyjęto za słuszne nie świadczenia w złocie, ale świadczenia rzeczowe.²⁰

Równolegle powiązano kwestię reparacji z problemem bezpieczeństwa po wojnie. Było to zgodne z planem Morgenthau'a, wg którego zalecano zamienić Niemcy w państwo rolnicze.²¹ Już na spotkaniu w Quebecu rozmawiano nie tylko o demontażu niemieckiego przemysłu, ale i przejściu majątków zagranicznych.

Na konferencja jałtańskiej uznano konieczność zobowiązania Niemców w możliwie największym zakresie do świadczeń w podobnej formie za spowodowane szkody. W rozdziale V protokołu z konferencji znajdujemy szczegóły dotyczące reparacji. Były to uzgodnienia szefów trzech mocarstw usystematyzowane w punkty. Już pkt 1 określa obowiązek odszkodowania szkód poniesionych przez Narody Zjednoczone w wyniku działania Niemiec przez świadczenia rzeczowe.

W pkt 2 przyjęto formy reparacji. Przyjęto trzy formy reparacji:

- konfiskaty w okresie 2 lat od zakończenia wojny majątku narodowego Niemiec (wypożyczenia fabryk, maszyny produkcyjne, statki, materiał do produkcji, aktywa firm, akcje, itp.) zarówno na terytorium państwowym, jak i poza, w szczególności realizując przez to zadanie zniszczenia potencjału wojennego państwa niemieckiego;
- całoroczne dostawy towarów z bieżącej produkcji w tym okresie;
- wykorzystanie pracy niemieckiej.

W pkt 3 uzgodniono stworzenie międzyalianckiej komisji ds. wypracowania szczegółów reparacji. W pkt 4 przyjęto za punkt wyjścia wysokość 20 miliardów dolarów jako sumę reparacji niemieckich, z czego połowa miała przyspać ZSRR.

Założenia te miały być poddane dalszym negocjacjom. Wówczas uzgodniono także kwestie granic Polski na wschodzie i zasadę przyrostu terytorialnego na zachodzie.

Realizując założenia jałtańskie, komisja reparacyjna pracując w Moskwie uzgodniła zasady reparacji, stanowiące następnie punkt wyjścia dla postanowień poczdamskich. Określił je rozdział III B oraz rozdział IV Umowy Poczdamskiej.

Regulacja ta wychodziła z zasady podziału majątku niemieckiego na strefy: wschodnią i

¹⁸ Komisja Reparacyjna określiła na podstawie traktatu wersalskiego sumę reparacji na 132 miliardy marek w złocie, z których na podstawie londyńskiego planu płatności żądano jedynie 50 miliardów marek w złocie. Słaba gospodarka niemiecka i temu nie była w stanie podolać, dopiero plany pożyczkowe Doves'a (1924) i Younga (1930) wyprowadziły zapaść gospodarkę.

¹⁹ Jeszcze do konferencji w Teheranie (28 listopad – 1 grudnia 1943 r.) nie było mowy o reparacjach, które jako problem pojawiły się dopiero na konferencji w Quebecu (11 – 16 września 1944 r.).

²⁰ N. Robinson, *Reparations and Restitution in International Law as affecting Jews*, Jewish Yearbook of International Law 1944, Nowy Jork 1944, s. 187.

²¹ Churchill i Roosevelt nie przyjęli planu.

zachodnią. Porozumiano się²², iż roszczenia reparacyjne ZSRR (który zobowiązał się ze swej części wypłacić Polsce przypadającą na nią część), USA, Wielkiej Brytanii i innych krajów, które mają roszczenia o reparacje wojenne, powinny być zaspokojone z majątku znajdującego się w strefach okupowanych i z niemieckich majątków zagranicznych.

To porozumienie zostało uzupełnione przez przepisy, które zawierały w sobie wzajemną rezygnację i przeniesienie na siebie wzajemnie pewnych praw: USA i Wielka Brytania zrezygnowały z roszczeń reparacyjnych odnośnie do majątku niemieckiego w Bułgarii, Finlandii, Węgrzech, Rumunii i Austrii, a ZSRR z roszczeń do majątku niemieckiego z innych krajów niż te pięć. Efekt rezygnacji był następujący: majątek w tych państwach przydzielono ZSRR, podczas gdy majątek niemiecki z innych krajów miał być podzielony między inne kraje wnoszące roszczenia.²³

W Umowie poczdamskiej obiecano również ZSRR 25% sprzętu z demontowanych zakładów produkcyjnych z zachodnich stref okupacyjnych, z czego 15% w ramach wymiany za środki żywności i surowce naturalne, 10% bez świadczenia wzajemnego.²⁴ Uznano przy tym za konieczne traktowanie i dążenie do utrzymania Niemiec jako jednolitego obszaru gospodarczego, co z politycznego punktu widzenia stanowiło fikcję.

Wykonując Umowę poczdamską, w Porozumieniu z 16 sierpnia 1945 r. ZSRR zrezygnował na rzecz Polski ze wszystkich roszczeń do niemieckiego majątku znajdującego się na terytorium Polski, włącznie z tą częścią terytorium Niemiec, która zostanie przejęta przez Polskę.²⁵

Umowa poczdamska uzgodniła również, że odpowiednie środki w celu realizacji kontroli i możliwości dysponowania majątkiem niemieckim za granicą, jaki nie podlega jeszcze kontroli Narodów Zjednoczonych uczestniczących w wojnie przeciwko Niemcom, powinny zostać podjęte przez powołaną Radę Kontrolną dla Niemiec. Był to jasny sygnał, że zostaną pojęte działania przeciwko majątkowi niemieckiemu w krajach neutralnych i nie uczestniczących w wojnie (rozdz. III).

IV. PRZEJĘCIE MAJĄTKU NIEMIECKIEGO NA PODSTAWIE POLSKICH AKTÓW PRAWA WEWNĘTRZNEGO

1. Wprowadzenie w problem

Byłe niemieckie tereny wschodnie dostały się pod panowanie polskie w okresie od stycznia do maja 1945 r. Już 5 lutego 1945 r., a więc drugiego dnia konferencji w Jałcie, prezydent Krajowej Rady Narodowej zapowiedział ich przejęcie. Decyzja polityczna została wykonana 14 marca 1945 r., kiedy Rada Ministrów RP dokonała nowego podziału administracyjnego. Stanowiło to wykonanie postanowień konferencji jałtańskiej i antycypowanie decyzji poczdamskich.

Decyzje międzynarodowe zostały wykonane przez akty tzw. prawa okupacyjnego, w tym m. in. przez:

²² Rozdział IV Umowy Poczdamskiej.

²³ Tekst Umowy Poczdamskiej patrz: Zbiór Dokumentów, 1/1946, s. 3 -33.

²⁴ Po tym jak ZSRR nie wywiązywał się ze zobowiązania, władze wojskowe USA zawiesiły przekazywanie w 1946 r.

²⁵ Tekst patrz: Archiwum Traktatowe MSZ RP lub „Department of State Bulletin”, nr 12, 1945 r. , s. 777.

- Proklamację nr 2 Rady Kontroli Niemiec,
- ustawę nr 5 Rady Kontroli Niemiec,²⁶
- oraz szereg aktów prawa wewnętrznego państw alianckich, w tym polskich ustaw i dekreto²⁷.

2. Spis aktów polskiego prawa wewnętrznego²⁸

W niniejszej ekspertyzie odstępiono od szczegółowej analizy polskich aktów prawa krajowego, przedstawiając jedynie poniżej wykaz aktów stanowiących bezpośrednie podstawy dla przejęcia majątków niemieckich po II wojnie światowej oraz syntetyczne omówienie ich zasadniczych założeń.²⁹

a. Zestawienie aktów obowiązujących

- Dekret z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz. U. z 1946 r., Nr 69, poz. 377);

zmieniony ze skutkiem z dniem 5.11.1947 (Dz. U. 1947, Nr 65, poz. 390); 10.4.1948 (Dz. U. 1948, Nr 18, poz. 124); 1.7.1949 (Dz. U. 1949, Nr 32, poz. 238).

- Dekret z dnia 6 czerwca 1945 r. o mocy obowiązującej orzeczeń sądowych, wydanych w okresie okupacji niemieckiej na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. (Dz. U. 1945, Nr 25, poz. 151);

zmieniony ze skutkiem z dniem 16.4. i 21.5.1947 (Dz. U. 1947, Nr 32, poz. 144); 10.4.1948 (Dz. U. 1948, Nr 18, poz. 125).

- Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (Dz. U. 1946, Nr 3, poz. 17);

zmieniona ze skutkiem z dniem 28.12.1946 (Dz. U. 1946, Nr 71, poz. 389); 30.12.1946 (Dz. U. 1946, Nr 72, poz. 394); 15.1.1947 (Dz. U. 1947, Nr 2 poz. 7); 1.1.1957 (Dz. U. 1956, Nr 58, poz. 270); 21.7.1958 (Dz. U. 1958, Nr 45, poz. 224); 1.1.1970 (Dz. U. 1969, Nr 13, poz. 95).

²⁶ Ustawą tą stworzono Komisję ds. Majątku Niemieckiego za Granicą (Art. I) i przekazano na nią całe prawa, tytuły i interesy do niemieckiego majątku za granicą, jeżeli pozostaje on własnością lub pod kontrolą następujących osób: obywateli niemieckich zamieszkałych w Niemczech, obywateli niemieckich za granicą, którzy posiadali obywatelstwo niemieckie 1 września 1939 r. po tej dacie i kiedykolwiek od tej chwili znajdowali się na terytorium kontrolowanym przez Niemcy lub pomagali w czasie wojny Niemcom lub ich sprzymierzeńcom, za wyjątkiem krajów, które Niemcy od 1 grudnia 1937 r. przyłączyły do Rzeszy lub za przyłączone uznawały; każde przedsiębiorstwo, każdą firmę lub osobę prawną lub innego rodzaju działalność gospodarczą, która zorganizowana została wg prawa niemieckiego i posiada miejsce siedziby w Niemczech. Preambuła ustawy uzasadniała te działania nie jako zadośćuczynienie za bezprawie, ale jako działania w celu wspierania pokoju światowego i ogólnego bezpieczeństwa przez likwidację niemieckiego potencjału wojennego. Powoływała się przy tym na ustalenia poczdamskie. Tekst ustawy patrz: „Amtsblatt des Kontrollrates” 1945, s. 27.

²⁷ Na temat przejęcia majątków niemieckich w państwach alianckich patrz: M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*. Bielsko-Biała 2003.

²⁸ Za: N. von Redecker, *Die polnischen Vertreibungsdekreten und die offenen Vermoegensfragen zwischen Deutschland und Polen*, Frankfurt a. Main 2003.

²⁹ Sporządzony na podstawie źródeł niemieckich. Patrz np.: S. Krülle, *Die Konfiskation deutschen Vermögens durch Polen*, wydaną przez Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen w 1992 r.

- Dekret z dnia 28 czerwca 1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości w czasie wojny 1939-1945 r. (Dz. U. 1946, Nr 41, poz. 237);
zmieniony ze skutkiem z dniem 21.10.1946 (Dz. U. 1946, Nr 53, poz. 300); 17.11.1946 (Dz. U. 1946, Nr 59, poz. 324); 31.3.1947 (Dz. U. 1947, Nr 31, poz. 131); 28.10.1947 (Dz. U. 1947, Nr 65, poz. 376); 5.11.1947 (Dz. U. 1947, Nr 65, poz. 390); 1.7.1949 (Dz. U. 1949, Nr 32, poz. 238); 22.7.1950 (Dz. U. 1950, Nr 29, poz. 270).
- Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska (Dz. U. 1946, Nr 49, poz. 279);
zmieniony ze skutkiem z dniem 30.10.1947 (Dz. U. 1947, Nr 66, poz. 410); 25.1.1951 (Dz. U. 1951, Nr 5, poz. 39); 5.4.1958 (Dz. U. 1958, Nr 17, poz. 71); 1.1.1970 (Dz. U. 1969, Nr 13, poz. 95); 4.11.1971 (Dz. U. 1971, Nr 27, poz. 250); 27.5.1990 (Dz. U. 1990, Nr 34, poz. 198); 1.1.1996 (Dz. U. 1995, Nr 141, poz. 692); 1.1.1999 (Dz. U. 1998, Nr 106, poz. 668).
- Dekret z dnia 15 listopada 1946 r. o zajęciu majątku państw pozostających z Państwem Polskim w stanie wojny w latach 1939-1945 i majątku osób prawnych i obywateli tych państw oraz o zarządzie przymusowym nad tymi majątkami (Dz. U. 1946, Nr 62, poz. 342);
zmieniony ze skutkiem z dniem 1.1.1970 (Dz. U. 1969, Nr 13, poz. 95).
- Dekret z dnia 28 października 1947 r. o mocy prawnej ksiąg wieczystych na obszarze Ziemi Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska (Dz. U. 1947, Nr 66, poz. 410);
zmieniony ze skutkiem z dniem 27.5.1990 (Dz. U. 1990, Nr 34, poz. 198); 1.1.1996 (Dz. U. 1995, Nr 141, poz. 692); 1.1.1999 (Dz. U. 1998, Nr 106, poz. 668).
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie przepisów postępowania karnego. (Dz. U. 1949, Nr 32, poz. 238);
- Dekret z dnia 18 kwietnia 1955 r. o uwłaszczeniu i o uregulowaniu innych spraw, związanych z reformą rolną i osadnictwem rolnym. (Dz. U. 1955, Nr 18, poz. 107);
zmieniony ze skutkiem z dniem 26.7.1957 (Dz. U. 1957, Nr 39, poz. 172 i poz. 174); 5.4.1958 (Dz. U. 1958, Nr 17, poz. 71).

b. Zestawienie aktów nie obowiązujących

- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 12 września 1944 r. o specjalnych sądach karnych dla spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich (Dz. U. 1944, Nr 4, poz. 21);
uchylony ze skutkiem z dniem 17.11.1946 r. przez dekret z dnia 17.10.1946 (Dz. U. 1946, Nr 59, poz. 324).
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 października 1944 r. o wycofaniu z obiegu marki niemieckiej na obszarze województwa białostockiego (Dz. U. 1944, Nr 9, poz. 43);
wygasł ze skutkiem z dniem 20.11.1944 r.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 4 listopada 1944 r. o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców Narodu (Dz. U. 1944, Nr 11, poz. 54);
uchylony ze skutkiem z dniem 17.11.1946 r. przez dekret z dnia 17.10.1946 (Dz. U. 1946, Nr 59, poz. 324).
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 1 grudnia 1944 r. o spisie ludności i gospodarstwach rolnych na wyzwolonych terenach Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. 1944, Nr 15, poz. 80);

wykonany.

- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa (Dz. U. 1944 r., Nr 15, poz. 82);

uchylony ze skutkiem z dniem 1.10.1990 r. przez art. 6 ustawy nowelizującej kodeks cywilny z dnia 28.7.1990 (Dz. U. 1990, Nr 55, poz. 321)

- Dekret z dnia 5 lutego 1945 r. o deponowaniu i wymianie marek niemieckich na terenach Rzeczypospolitej Polskiej, wyzwolonych spod okupacji po dniu 6 stycznia 1945 r. (Dz. U. 1945, Nr 5, poz. 17);

wygasł ze skutkiem z dniem 28.2.1945 r.

- Dekret z dnia 28 lutego 1945 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów (Dz. U. 1945, Nr 7 poz. 30);

uchylony ze skutkiem z dniem 7.5.1945 r. przez Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7.5.1945 (Dz. U. 1945, Nr 17, poz. 95)

- Dekret z dnia 30 marca 1945 r. o utworzeniu województwa gdańskiego (Dz. U. 1945, Nr 11, poz. 57);

wykonany ze skutkiem z dniem 1.6.1975 r.

- Ustawa konstytucyjna z dnia 6 maja 1945 r. o zniesieniu statutu organicznego województwa śląskiego (Dz. U. 1945, Nr 17, poz. 92);

wykonana.

- Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów (Dz. U. 1945, Nr 17, poz. 96);

uchylona ze skutkiem z dniem 17.11.1946 przez dekret z dnia 17.10.1946 r., (Dz. U. 1946, Nr 59, poz. 324).

- Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (Dz. U. 1945, Nr 17, poz. 97);

uchylony ze skutkiem z dniem 19.4.1946 r. przez dekret z dnia 8.3.1946 (Dz. U. 1946, Nr 13, poz. 87);

- Dekret z dnia 6 czerwca 1945 r. o kosztach sądowych w postępowaniu sądowym, przewidzianym w ustawie z dnia 6 maja 1945 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów (Dz. U. 1945, Nr 25, poz. 150);

wykonany ze skutkiem z dniem 17.11.1946;

- Dekret z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziemi Odzyskanych (Dz. U. 1945, Nr 51, poz. 295);

wykonany.

- Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszycyzację życia państwowego (Dz. U. 1946, Nr 5, poz. 46);

uchylony ze skutkiem z dniem 1.1.1970 przez art. VI pkt. 3 przepisów wprowadzających do kodeksu karnego z dnia 19.4.1969 (Dz. U. 1969, Nr 13, poz. 95).

- Dekret z dnia 1 marca 1946 r. o Straży Obywatelskiej na obszarze Ziemi Odzyskanych (Dz. U. 1946, Nr 10, poz. 71);

uchylone ze skutkiem z dniem 19.6.1967 przez ustawę z dnia 13.6.1967 (Dz. U. 1967, Nr 23, poz. 108).

- Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich. (Dz. U. 1946, Nr 13, poz. 87);

uchylony ze skutkiem z dniem 1.8.1985 przez ustawę z dnia 29.4.1985 (Dz. U. 1985, Nr 22, poz. 99).

- Ustawa z dnia 28 kwietnia 1946 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego osób narodowości polskiej zamieszkałych na obszarze Ziemi Odzyskanych (Dz. U. 1946, Nr 15, poz. 106);

uchylona ze skutkiem z dniem 19.1.1951 r. przez ustawę z dnia 8.1.1951 (Dz. U. 1951, Nr 4, poz. 25).

- Dekret z dnia 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (Dz. U. 1946, Nr 30, poz. 192);

uchylony ze skutkiem z dniem 1.1.1970 r. przez art. VI pkt. 4 przepisów wprowadzających do kodeksu karnego z dnia 19.4.1969 (Dz. U. 1969, Nr 13, poz. 95).

- Dekret z dnia 13 września 1946 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego osób narodowości niemieckiej (Dz. U. 1946, Nr 55, poz. 310);

uchylony ze skutkiem z dniem 19.1.1951 przez ustawę z dnia 8.1.1951 (Dz. U. 1951, Nr 4, poz. 25).

- Dekret z dnia 17 października 1946 r. o zniesieniu specjalnych sądów karnych (Dz. U. 1946, Nr 59, poz. 324);

uchylony ze skutkiem z dniem 1.7.1949 r. przez ustawę z dnia 27.4.1949 (Dz. U. 1949, Nr 32, poz. 238).

- Dekret z dnia 6 grudnia 1946 r. o przekazywaniu przez państwo mienia nierolniczego na obszarze ziem odzyskanych i b. wolnego miasta gdańska. (Dz. U. 1946, Nr 71), poz. 389;

uchylony ze skutkiem z dniem 23.12.1952 przez dekret z dnia 10.12.1952 (Dz. U. 1952, Nr 49, poz. 326).

- dekret z dnia 5 września 1947 r. o wycofaniu z obiegu niemieckiego bilonu metalowego (Dz. U. 1947, Nr 59, poz. 315);

wygasł ze skutkiem z dniem 18.10.1947 r.

- Dekret z dnia 22 października 1947 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego osób narodowości polskiej zamieszkałych na obszarze b. Wolnego Miasta Gdańska. (Dz. U. 1947, Nr 65, poz. 378);

uchylony ze skutkiem z dniem 19.1.1951 r. przez ustawę z dnia 8.1.1951 (Dz. U. 1951, Nr 4, poz. 25).

- Dekret z dnia 22 października 1947 r. o przepadku majątku (Dz. U. 1947, Nr 65, poz. 390);

uchylony ze skutkiem z dniem 1.1.1970 r. przez art. VI pkt. 6 przepisów wprowadzających do ustawy kodeks karny z dnia 19.4.1969 (Dz. U. 1969, Nr 13, poz. 95).

- Ustawa z dnia 30 stycznia 1948 r. o zbywaniu i dzierżawie oraz o przekazywaniu na własność związków samorządu terytorialnego niektórych kategorii mienia państwowego (Dz. U. 1948, Nr 10, poz. 75);

uchylona ze skutkiem z dniem 23.12.1952 przez dekret z dnia 10.12.1952 (Dz. U. 1952, Nr 49, poz. 326).

- Ustawa z dnia 11 stycznia 1949 r. o scaleniu zarządu Ziemi Odzyskanych z ogólną administracją państwową (Dz. U. 1949, Nr 4, poz. 22);

wykonana.

- Ustawa z dnia 20 lipca 1950 r. o zniesieniu sankcji oraz ograniczeń w stosunku do obywateli, którzy zgłosili swą przynależność do narodowości niemieckiej (Dz. U. 1950, Nr 29,

poz. 270);

wykonana.

- Ustawa z dnia 8 stycznia 1951 r. o obywatelstwie polskim (Dz. U. 1951, Nr 4, poz. 25); uchylona ze skutkiem z dniem 22.8.1962 przez ustawę z dnia 15.2.1962 (Dz. U. 1962, Nr 10, poz. 49).

Co cechowało akty polskiego prawa wewnętrznego przejmujące majątek niemiecki ?

- skutek z mocy prawa,
- przejęcie majątku bez odszkodowania,
- całościowy zakres przedmiotowy (całość majątku),
- całościowy zakres podmiotowy (wg kryterium obywatelstwa niemieckiego lub narodowości niemieckiej).

Analiza podstawowych aktów prawnych, na mocy których przejęto w całości majątek niemiecki na tzw. Ziemiach Odzyskanych pozwala na uogólnienie, iż nastąpiło to:³⁰

- Na podstawie normy generalnych o charakterze systemowym, wynikających z komunistycznego programu politycznego realizowanego przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (dekret o reformie rolnej, ustawa o nacjonalizacji lasów, ustawa o nacjonalizacji przemysłu).

Wszystkie nieruchomości objęte były tymi normami i przechodziły w całości na własność Skarbu Państwa, przy czym, nawet jeżeli zapowiedziano wypłatę odszkodowania, jeśli dotyczyły majątków niemieckich wprowadzały szczególną formułę przejęcia bez odszkodowania.

- Normy szczególne skierowane przedmiotowo bezpośrednio do własności niemieckiej na tzw. Ziemiach Odzyskanych.

Skutkowały one nabyciem majątku pod tytułem pierwotnym i bez odszkodowania.

- Normy specjalne o charakterze karnym, ukierunkowane na przejęcie majątków osób, które sprzeniewierzyły się państwu i narodowi polskiemu.

Na ich podstawie majątek ich podlegał przypadkowi jako jednej z kar przewidzianych katalogiem kar.

3. Przejmowanie majątków osób pochodzenia niemieckiego wyjeżdżających do NRD i RFN³¹

Normy polskiego prawa wewnętrznego działały także w stosunku do majątków osób narodowości niemieckiej po formalnym zamknięciu kwestii reparacji. Wiązało się to z procedurą przesiedleń (w większości) osób pozytywnie zweryfikowanych po II wojnie światowej, które ostatecznie wybrały wyjazd do Niemiec.

Sytuacja ta miała szczególnie miejsce w latach 1950-1980. Wyjazdy osób narodowości niemieckiej odbywały się bowiem dwutorowo:

³⁰ Inny podział zawarty jest w dokładnie referującej problem powojennych wywłaszczeń książce S. Krülle, *Die Konfiskation deutschen Vermögens durch Polen*, wydaną przez Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen w 1992 r.. W podrozdziale numer C pt. „Konfiskaty majątków” przyjęto następującą formułę: przejęcie administracji majątków – ustawy z 2 marca 1945 r. i z 6 maja 1945 r.; włączenie niemieckiego mienia do majątku polskiego – ustawa nacjonalizacyjna z 3 stycznia 1946 r. i dekret z 8 marca 1946 r.; konfiskata mienie tzw. zdrajców narodu polskiego na terytorium Polski.

³¹ Patrz szerzej: M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*. Bielsko-Biała 2003.

- do NRD, na podstawie stosownych porozumień,³²
- do RFN, początkowo na podstawie porozumień w ramach Czerwonego Krzyża,³³ a następnie w ramach porozumień obu państw.

Pierwsze związane było z zawarciem układu o normalizacji stosunków między PRL a RFN z dnia 7 grudnia 1970 r. Zawierało ono jednostronne wyrażenie zgody rządu PRL na wydanie zgody na wyjazd stały do RFN i Berlina Zachodniego ok. 30 tys. osób, które ubiegały się o to w poprzednich latach.³⁴

W sierpniu 1975 r., zgodnie z porozumieniem zawartym w Helsinkach, Polska zobowiązała się wyrazić zgodę na stały wyjazd do obydwu Państw niemieckich dla 120-125 tys. Osób.³⁵

Należy podkreślić, iż konsekwencją prawną wyboru do narodowości niemieckiej i zadeklarowania woli wyjazdu do Niemiec, było traktowanie ich jako powrót do statusu sprzed weryfikacji i zastosowanie do takich osób całego systemu aktów prawnych regulujących sytuację obywateli niemieckich. Tak więc konsekwencją tych wyjazdów była nie tylko utrata majątku, ale i utrata obywatelstwa polskiego na podstawie niepublikowanej uchwały Rady Państwa Nr 37/56 z 16 maja 1956 r.³⁶

Zgodnie z jej treścią, Rada Państwa zezwoliła na zmianę obywatelstwa polskiego na niemieckie tym obywatelom polskim, którzy „(...) opuścili lub opuszczą obszar Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i udali się lub udadzą jako repatrianci do Niemieckiej Republiki Demokratycznej lub Niemieckiej Republiki Federalnej”. Osoby te traciły także obywatelstwo polskie po przekroczeniu granicy Polskiej, co – notabene – jest obecnie kwestionowane przez polski Naczelny Sąd Administracyjny i Sąd Najwyższy.

V. NIEMIECKA OCENA PRZEJĘCIA MAJĄTKÓW

W doktrynie niemieckiej uważa się, że wywłaszczenia obywateli niemieckich dokonane przez Polskę po wojnie były niezgodne z prawem międzynarodowym,³⁷ gdyż nastąpiły bez odszkodowań. Jeszcze 1 października 2003 r. rzeczniczka niemieckiego MSZ podkreśliła to stanowisko mówiąc, „**że obydwa rządy reprezentują odmienne stanowiska prawne w sprawach wypędzenia. Rząd niemiecki uważa, że wywłaszczenia dokonane bez odszkodowań były niezgodne z prawem międzynarodowym. Polski jest innego zdania.**”³⁸

Stanowisko to jest uzasadniane faktem, że na podstawie Umowy poczdamskiej nie nastąpiło ostateczne przekazanie terenów należących do Rzeszy na rzecz Polski. Tereny te zostały przekazane pod polską „administrację”. Z punktu widzenia Polski, Niemcy żyjący na tych terenach byli cudzoziemcami. Polska chciała zaludnić je swoimi obywatelami pochodzącymi z terenów przejętych przez Związek Radziecki. Pozbawienie majątku było więc uzasadnione interesem publicznym Polski.

³² K. Skubiszewski, *Zachodnia granica Polski w świetle traktatów*, Poznań 1975 r., s. 77.

³³ Ze względu na brak stosunków dyplomatycznych między Polską a RFN.

³⁴ Do 3 września 1975 r. wydano ponad 57 tys. dokumentów podróży.

³⁵ Od września 1975 r. do lipca 1979 r. wydano łącznie ok. 125 tys. dokumentów podróży. Najwięcej dokumentów wydano w województwie katowickim, opolskim oraz olsztyńskim.

³⁶ Uchylona formalnie 8 marca 1984 r., także niepublikowaną uchwałą Rady Państwa.

³⁷ D. Blumenwitz, *Das Offenhalten der Vermögensfrage in den deutsch-polnischen Beziehungen*. Bonn 1992, s. 53. F. Ermacora, *Das deutsche Vermögen in Polen*. Monachium 1996, s. 69.

³⁸ P. Jendroszczyk, *Wypędzeni przygotowują pozwy*, „Rzeczpospolita” z 2.10.2003 r.

Do niezgodności z prawem międzynarodowym doszło dlatego, że naruszały zakaz dyskryminacji. Dekrety wywłaszczeniowe dotyczyły z reguły tylko Niemców, czasami innych obcokrajowców, a Polaków tylko wtedy, gdy współpracowali z okupantem niemieckim. Wywłaszczenia były częścią polityki ucisku i wypędzenia ludności niemieckiej, miały doprowadzić do rozwiązania kwestii mniejszości poprzez wypędzenia.

Celem działań polskich nie było także zaspokojenie roszczeń reparacyjnych, ponieważ reparaacje można wykonywać tylko wobec majątku publicznego (państwowego), a nie z majątków prywatnych.

Pozbawienie własności odbywało się również bez odszkodowania. W prawie międzynarodowym obowiązywała wówczas tzw. doktryna Hulla, która zezwalała na pozbawienie własności jedynie na cele publiczne, za odszkodowaniem (*prompt, adequat, effective*).

Takie działanie wobec niemieckiego majątku prywatnego miało charakter konfiskaty i było częścią polityki ludobójstwa (*Völkermord*), tak więc – w najbardziej skrajnych opiniach – pozbawienie majątku ma również charakter zbrodni międzynarodowej i nie podlega przedawnieniu.³⁹

VI. REPARACJE NA RZECZ POLSKI

1. Wysokość otrzymanych reparacji

Z ekonomicznego punktu widzenia trudno jest określić wysokość otrzymanych przez Polskę reparacji wojennych.

Oceniając działania Polski wobec majątków niemieckich należy pamiętać, iż tryb oraz zasady określające realizację reparacji wojennych od Niemiec określone zostały przez trzy mocarstwa w trakcie konferencji jałtańskiej i poczdamskiej. Polska nie miała prawa decyzji w tej kwestii.

Zgodnie z cz. IV Umowy poczdamskiej, Polska miała zaspokoić swe roszczenia w ramach wschodniej strefy reparacyjnej obejmującej: radziecką strefę okupacyjną Niemiec i majątek niemiecki w niektórych państwach sojusznicych III Rzeszy (Finlandia, Bułgaria, Rumunia, Węgry, Austria). Reparacje z tej strefy były bezpośrednio przyznane ZSRR, który zobowiązał się zaspokoić reparacyjne żądania Polski. W tej kwestii, bezpośrednio po przyjęciu Umowy poczdamskiej doszło 16 sierpnia 1945 r. do zawarcia między Polskim Rządem Tymczasowym a ZSRR Umowy o wynagrodzeniu szkód finansowych wyrządzonych przez okupację niemiecką.⁴⁰ Pragnąc udzielić sobie wzajemnej pomocy w likwidacji następstw okupacji niemieckiej, Polska i ZSRR uzgodniły w niej kwestię udziału Polski w reparacjach ze strony Niemiec.

Zgodnie z jej art. 1, Związek Radziecki zrzekł się na rzecz Polski wszelkich pretensji do mienia niemieckiego i innych aktywów niemieckich na całym terytorium Polski, łącznie z tą częścią terytorium niemieckiego, które przeszło na rzecz Polski. W umowie tej określono również tryb zaspokojenia roszczeń z Polski z reparacji z radzieckiej strefy okupacyjnej Niemiec oraz w udziale radzieckim w reparacjach z zachodnich stref okupacyjnych w wysokości 15% wszystkich dostaw.⁴¹ Na podstawie Protokołu do wspomnianej polsko-radzieckiej umowy

³⁹ D. Blumenwitz, *Das Offenhalten der Vermögensfrage in den deutsch-polnischen Beziehungen*. Bonn 1992, s. 72. F. Ermacora, *Das deutsche Vermögen in Polen*. Monachium 1996, s. 73.

⁴⁰ Tekst: *Zbiór Dokumentów PISM* 1945 nr 2, s. 59.

⁴¹ Polska zobowiązała się także do dostarczania na specjalnych zasadach i po specjalnej cenie węgla kamiennego.

dwustronnej o wynagrodzeniu szkód, który zawarto również 16 sierpnia 1945 r., dla wykonania tej umowy utworzono specjalną komisję mieszaną składającą się z 3 członków reprezentujących każde z państw.

Umowa ta – zdaniem doktryny polskiej – stanowiła wykonanie Umowy poczdamskiej i była jedną z międzynarodowych podstaw prawnych przejścia przez Polskę majątków niemieckich znajdujących się na terytorium polskim, włącznie z tzw. Ziemią Zachodnimi.

Wykonanie pozostałej części reparacji odbywało się tylko częściowo w sposób sformalizowany, np. w trybie umów wykonawczych, jak Umowa w sprawie przekazania Polsce parowozów na rachunek reparacji z 7 września 1945 r. Zasadnicza część odbywała się jednak poprzez prace komisji mieszanej. Ponieważ część reparacji radzieckich była realizowana w formie wymiany towarów,⁴² także udział Polski był wykonywany w tym trybie. Sprawę rozliczeń Polski z ZSRR zamknął Końcowy Protokół o dostawach dla PRL na rachunek jej udziału w reparacjach z Niemiec z 4 lipca 1957 r.

Przyjęte zasady reparacyjne nie pozwalają – bez specjalistycznych badań historycznych – na dokładne określenie wysokości otrzymanych przez Polskę reparacji. Wprawdzie w archiwach polskich powinny znajdować się akta z działalności wspomnianej komisji mieszanej, ale wg informacji przedstawicieli polskiej doktryny prawa, podobno zaginęły⁴³.

Należy tylko podkreślić, iż kluczową rolę w tym aspekcie odgrywały były majątki niemieckie w Polsce. Na takim stanowisku pozostaje doktryna polska.⁴⁴

2. Problem zrzeczenia się/dalszego istnienia prawa Polski do reparacji ze strony Niemiec

a. Oświadczenie rządu polskiego z 23 sierpnia 1953 r.

Wykonywanie reparacji w strefie wschodniej odbywało się formalnie do 1953 r., kiedy to w dniu 15 sierpnia 1953 ZSRR poinformowało notą trzy mocarstwa okupacyjne o zamknięciu reparacji niemieckich z dniem 1 stycznia 1954 r.

Od strony formalnej sprawę regulowała umowa z 22 sierpnia 1953 r. zawarta między ZSRR a Niemiecką Republiką Demokratyczną dotycząca zamknięcia kwestii reparacyjnych ze strony Niemiec – Protokół w sprawie zaprzestania pobierania reparacji niemieckich i w sprawie innych środków złagodzenia zobowiązań finansowo-gospodarczych niemieckiej Republiki Demokratycznej związanych z następstwami wojny.⁴⁵

Polityczne podstawy zawarcia umowy wskazane są w jej wstępie. Założono, iż Niemcy wykonały już znaczną część swych zobowiązań finansowo-gospodarczych wobec ZSRR, USA, Wielkiej Brytanii i Francji oraz uznano, że konieczne jest zmniejszenie ekonomicznych zobowiązań niemieckich. Działania te podjęto wobec NRD. Stanowiły one odpowiedź na zawarty 20 lutego 1953 r. Umowę londyńską w sprawie długów Niemiec.⁴⁶

Istota umowy zawarta jest w art. 1. Zgodnie z jego treścią, rząd ZSRR – po uzgodnieniu z

Patrz tekst umowy: *Zbiór Dokumentów PISM*, nr 2, s. 59.

⁴² Chodzi tu o należności reparacyjne ZSRR z zachodnich stref okupacyjnych, z których 15% ZSRR otrzymywało jako reparacje a 10% w ramach wymiany towarów.

⁴³ Patrz: W. Kowalski, *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury*. Warszawa 1994 r., s. 77, przypis nr 31.

⁴⁴ A. Klafkowski, *Umowa Poczdamska a sprawy Polskie*. Poznań 1970.

⁴⁵ Tekst – *Zbiór Dokumentów PISM* 1953 r. s. 1805.

⁴⁶ Przy ratyfikacji tej umowy w dniu 3 lipca 1953 r., Parlament Związkowy w Bonn uznał ogólny dług powojenny Niemiec w wysokości 7380 mln marek.

rządem PRL – zobowiązał się do przerwania z dniem 1 stycznia 1954 r. pobierania świadczeń reparatornych od NRD w każdej postaci. Przekazał jednocześnie na własność NRD znajdujące się w Niemczech 33 zakłady produkcyjne wartości 2 700 mln marek. Jednocześnie zwolnił NRD z długu w wysokości 430 mln marek powstałego wyniku przekazania w 1952 r. 66 zakładów produkcyjnych.

W dniu 23 sierpnia 1953 r. również rząd polski złożył oświadczenie dotyczące reparacji niemieckich. W ust. 5 znajdujemy stanowisko, iż:

*„(...) w celu wkładu w uregulowanie problemu niemieckiego i w uznaniu, iż Niemcy w znacznym stopniu uregulowały swe zobowiązania z tytułu odszkodowań wojennych, rząd polski zrzeka się z dniem 1 stycznia 1954 r. spłaty odszkodowań wojennych na rzecz Polski. (...)”*⁴⁷

Z treści tej wynika, iż jest to rezygnacja wobec Niemiec i narodu niemieckiego. W trakcie rokowań nad Traktatem z 7 grudnia 1970 r. o normalizacji stosunków, delegacja polska miała potwierdzić taką interpretację rezygnacji ze świadczeń reparatornych.⁴⁸

Strona niemiecka uznaje ten sposób za zamknięcie kwestii reparacji między Polską a Niemcami pomijając nawet Traktat 2+4 (patrz na ten temat dalej).

W literaturze niemieckiej⁴⁹ porozumienie pomiędzy ZSRR a NRD z 22 sierpnia 1953 r. dotyczące przerwania z dniem 1 stycznia 1954 r. pobierania od NRD reparacji traktowane jest bardzo wybiórczo. Z faktu jedyne go w tekście użycia słowa „Niemcy“, a nie NRD wysnuwany jest wniosek, że zrzeczenie się pobierania reparacji dotyczyło całych Niemiec.

Podobny skrót nastąpił⁵⁰ w sprawie wykładni oświadczenia z 23 sierpnia 1953 r., w którym Polska zrzekła się wobec całych Niemiec świadczeń reparatornych na rzecz Polski z dniem 1 stycznia 1954 r. Zacytowany został tylko jeden ustęp oświadczenia *„Biorąc pod uwagę, że Niemcy zadość uczyniły (...) powziął decyzję o zrzeczeniu się z dniem 1 stycznia 1954 r. spłaty odszkodowań na rzecz Polski.”*

Powyższe cytaty wskazują na wybiórczy charakter wykładni tych aktów. Znajdowano go w czasach zimnej wojny u każdej ze stron.

b. Charakter prawny zrzeczenia

Zrzeczenie się jest klasycznym aktem jednostronnym, a więc skutecznym źródłem prawa międzynarodowego. Bez wątplenia skutkiem prawnym każdego aktu jednostronnego jest powstanie węzła prawnego jaki wiąże podmiot składający i adresata. Po złożeniu oświadczenia w skutek którego inny podmiot nabędzie określone prawo, bez jego zgody nie jest możliwe odstąpienie od powstałego w ten sposób zobowiązania.

W przedmiotowym przypadku powstaje jednak pewne wątpliwości:

- po pierwsze, zrzeczenie pozostaje w ścisłym związku z Porozumieniem ZSRR-NRD z 22 sierpnia 1953 r. Porozumienie to jest zawarte jednak wyłącznie z NRD, ponieważ RFN nie była uznawana przez ZSRR. Jak wynika z treści protokołu, zrzeczenie to jest skierowane nie do Niemiec, lecz do NRD.

Stanowisko takie uzasadnia tiret 3 preambuły Protokołu, w którym rząd radziecki informuje, że złożył rządowi USA i Wielkiej Brytanii propozycje *„(...) zmniejszenia zobowiązań*

⁴⁷ Tekst: *Zbiór Dokumentów PISM* 1953 r. s. 1831.

⁴⁸ Patrz: komunikat rządu RFN (w:) *Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung* nr 171 z 8 grudnia 1970 r., s. 1819.

⁴⁹ G. Zieger, *Das Thema Reparationen im Hinblick auf die besondere Lage Deutschlands*, RIW 1980, s. 15: *Im Zusammenhang hiermit erklärt die Sowjetregierung ferner, dass Deutschland von der Zahlung staatlicher Nachkriegsschulden an die Sowjetunion frei ist.*

⁵⁰ G. Zieger, *Das Thema Reparationen im Hinblick auf die besondere Lage Deutschlands*, RIW 1980, s. 16.

finansowo-gospodarczych Niemiec wobec czterech mocarstw (...)” oraz tiret 4 Protokołu, w którym ZSRR, „(...) niezależnie od decyzji, jaką podejmą w tej sprawie rządy Stanów Zjednoczonych Ameryki, Anglii i Francji (...)” wciela te propozycje w życie wobec Niemieckiej Republiki Demokratycznej.

Taki zakres zrzeczenia potwierdza także Komunikat radziecko-niemiecki o rokowaniach między rządem radzieckim a delegacją rządową Niemieckiej Republiki Demokratycznej, w którym całych Niemiec dotyczy jedynie zwolnienie z powojennych długów (a nie reparacji wojennych) wobec ZSRR.⁵¹

Potwierdza to również pierwszy ustęp oświadczenia Polski: „Rząd Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wita z pełnym uznaniem decyzje Rządu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w sprawie niemieckiej.”

- Po pierwsze, zrzeczenie Polski, nawet jeżeli założymy *a priori*, że było skuteczne,⁵² nie mogło iść tym samym dalej niż Porozumienie ZSRR-NRD z 22 sierpnia 1953 r., szczególnie że jego zakres musiał podlegać uzgodnieniom polsko-radzieckim. Dlatego pojęcie „Niemcy” powinno się raczej odnosić do NRD, a na stan prawny na dzień 1 stycznia 1954 r. należy wskazać, że zrzeczenie dotyczyło tylko NRD.

- Po drugie, należy podkreślić fakt, że ZSSR, które było zobowiązane na mocy Umowy Poczdamskiej do zaspokojenia roszczeń reparacyjnych Polski, nie mogło zrzec się reparacji bez uzyskania zgody z Warszawy.

Trudno obecnie o obiektywną ocenę tej sytuacji. Wprawdzie w Porozumieniu ZSRR-NRD z 22 sierpnia 1953 r. powołana jest w art. I zgoda Polski, ale zarówno sam fakt, że formalnie Polska przyłączyła się do zrzeczenia w dzień po rezygnacji ZSRR, jak i brak wcześniejszego porozumienia ZSRR-PRL, mogą stanowić pośrednie dowody tezy, że zrzeczenie się było wymuszone przez Moskwę. Sprawę należałoby zbadać przez dokładną analizę istniejących dokumentów archiwalnych w Warszawie (Archiwum Akt Nowych, Archiwum MSZ, dokumenty z Archiwum b. PZPR), a także ewentualnie w odpowiednich archiwach Moskwie.

Wiąże się to z faktem, że skuteczność aktów jednostronnych bada się w oparciu o normy dotyczące skuteczności umów międzynarodowych.⁵³ Jeżeli w tym przypadku nastąpiło zastosowanie przymusu, stanowi to zgodnie z art. 51 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 1969 r. (odzwierciedla obowiązujący wcześniej zwyczaj międzynarodowy) przesłankę nieważności.⁵⁴

- Po trzecie, wprawdzie strona niemiecka powołuje się na potwierdzenie obowiązywania zrzeczenia wobec całych Niemiec przez Polskę w trakcie negocjacji Układu o podstawach normalizacji stosunków z 1970 r., jednak i ten aspekt nie jest jednoznaczny.

Nie byłem w stanie dotrzeć do stosownych dokumentów, które powinny znajdować się w archiwach MSZ, ale istnieje duże prawdopodobieństwo, że potwierdzenie to miało charakter niewiążący z punktu widzenia prawa międzynarodowego. Aby było wiążące, powinno być (bez szczególnych pełnomocnictw) ogłoszone przez głowę państwa, głowę rządu lub ministra spraw zagranicznych. Każda inna osoba, do złożenia stosownego zobowiązania powinna mieć konkretne upoważnienie.

⁵¹ Tekst Komunikatu: *Zbiór Dokumentów PISM* 1953 r. s. 1797.

⁵² Pominięto tu rozważania odnoszące się do wątpliwości co do charakteru tego oświadczenia jako właściwego aktu jednostronnego.

⁵³ Patrz szerzej nt. aktów jednostronnych: W. Czaplński, A. Wyrozumski, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*. Warszawa 1999 r., s. 91 i następane.

⁵⁴ Artykuł 51 brzmi: *Wyrażenie zgody państwa na związanie się traktatem, które zostało spowodowane w drodze przymusu wobec jego przedstawiciela przez czyny lub groźby skierowane przeciwko niemu, nie ma żadnego skutku prawnego.*

Umowę o normalizacji stosunków z 1970 r. negocjowano w okresie luty – październik 1970, w sześciu rundach negocjacyjnych, na szczęblu wiceministrów. Dlatego należałoby sprawdzić instrukcję negocjacyjną i inne dokumenty związane z układem – kto potwierdził wobec strony niemieckiej zrzeczenie się reparacji, a jeżeli nie był to minister spraw zagranicznych – czy takie pełnomocnictwo do potwierdzenia rezygnacji z roszczeń zostało formalnie przyznane.

3. Traktat 2 plus 4 jako umowa zamykająca sprawę reparacji

Ponieważ zawarcie generalnego układu pokojowego nie miało miejsca z przyczyn politycznych (Kanclerz Kohl nie wyraził zgody na zawarcie układu pokojowego⁵⁵), wykrystalizowała się sytuacja, w której został on zastąpiony Traktatem o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec (tzw. Traktat 2 + 4). Dlatego nazywany on jest „surogatem traktatu pokojowego”.⁵⁶

Kontekst regulacji odnośnie do reparacji jest następujący: zjednoczenie Niemiec tworzy stan faktyczny, który wiąże się jednak z wcześniejszymi zobowiązaniami prawnymi międzynarodowymi.⁵⁷ Dlatego zgodnie z klauzulą 12 z preambuły, traktat stanowi regulację końcową spraw niemieckich. Tym samym w stosunkach między Niemcami a czterema mocarstwami określa się, iż żadne ze spraw prawnych pochodzących z wojny i okupacji, które do tej pory nie zostały uregulowane przez wcześniejsze traktaty lub w sposób milczący (zgoda dorozumiana), nie powinny już być przedmiotem jakiegokolwiek regulacji umownej. Jednak traktat nie staje się tym samym traktatem pokojowym *stricto*. Staje się jednak też jasne, że w stosunku do Niemiec nie będzie zawarty żaden traktat pokojowy. Wstępuje on natomiast w jego rolę w tych przypadkach, w których inne umowy przewidywały, czy uzależniały swe skutki prawne od traktatu pokojowego.⁵⁸

W ten sposób wiąże się on z kwestią reparacji wojennych, którą zamyka między państwami-stronami. Wobec całej historii reparacji oczekuje się, iż sprawa reparacji nie tylko w stosunku do czterech mocarstw, ale i wobec pozostałych państw prowadzących wojnę z Niemcami została przez Traktat 2+4 zamknięta. Wynika to z faktu, iż traktat ten został uroczystie przedłożony szczytowi KBWE w Paryżu (19-21 listopada 1990 r.). Państwa uczestniczące w szczycie przyjęły go w formie uroczystej deklaracji.

W ten sposób – jak podkreśla doktryna, także niemiecka – sprawa reparacji została generalnie zamknięta⁵⁹, również dla państw, którym Niemcy nie wypłaciły świadczeń reparacyjnych, a które miały do tego prawo jako strony wojny.

W inny sposób nie dotyka on kwestii reparacji. Jak pisze prof. W. Czapliński, Traktat 2+4

⁵⁵ Vorlage des Ministerialsdirektors Teltschik an Bundeskanzler Kohl z 15 marca 1990 r. (w) Deutsche Einheit. Sonderedition przypis 73, s. 955 i następna.

⁵⁶ Traktat o regulacji końcowej w odniesieniu do Niemiec (tzw. 2+4) z 12 września 1990 r. zawiera 15 ustępów preambuły oraz 10 artykułów. Do niego dołączony jest protokół i list ministrów spraw zagranicznych obu państw niemieckich do ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw. Został następnie uzupełniony przez Deklarację nowojorską czterech mocarstw z 1 października 1990 r. o zniesieniu skuteczności ich praw i odpowiedzialności w stosunku do Berlina i Niemiec jako całości.

⁵⁷ Np. art. 25 Umowy londyńskiej przewiduje, iż wraz z momentem zjednoczenia podjęte zostają obowiązki związane z zadłużeniem Niemiec z tytułu pożyczek Dawes'a i Younga.

⁵⁸ Nt. konferencji 2 plus 4 w związku ze sprawą polską patrz: J. Barcz, *Udział polski w konferencji 2 plus 4*, Warszawa 1994 r.

⁵⁹ D. Rauschnig, *Beendigung der Nachkriegszeit mit dem Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland*, *Deutsche Verwaltungsblätter* (DVBl) 1990, s. 1280.

jako surogat układu pokojowego kończącego II wojnę światową milczy nt. roszczeń reparacyjnych, *co potwierdza w sferze prawnej polityczną wolę uznania tej kwestii za rozwiązana*.⁶⁰ Oceny generalnego istnienia lub nie istnienia roszczeń należy bowiem dokonywać na podstawie innych, towarzyszących okoliczności. Potwierdza to konwencja o prawie traktatów: „(...) w przypadkach spornych można odwoływać się do uzupełniających środków interpretacji (...)”. Główną rolę powinien tu odgrywać tu traktat zjednoczeniowy. Oba bowiem uzupełniają się w kwestii regulacji spraw Niemiec. Każdy z nich reguluje jednak odrębne obszary. Pierwszy – aspekt zagraniczny, drugi – kwestie wewnętrzne, po zjednoczeniu obu państw niemieckich.

4. Listy do polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 r.

W doktrynie polskiej dominuje opinia, wg której zasadnicze znaczenie dla problemu przejęcia majątków niemieckich posiada Traktat o potwierdzeniu istniejącej granicy z 1990 r. Zgodnie z tytułem, ma on potwierdzać prawa Polski do wschodniej części terytorium III Rzeszy (w Polsce tzw. Ziemie Odzyskane) od 1945 r. Tym samym ma potwierdzać prawo państwa polskiego do przeprowadzenia zmian własnościowych.

Jest to o tyle nietrafne, że problemu pozbawienia własności nie można wiązać prawie międzynarodowym publicznym z sukcesją terytorium. Nabycie suwerennych praw do terytorium nie usprawiedliwia pozbawienia osób prywatnych prawa własności bez odszkodowania,⁶¹ a takie działanie jest określane mianem konfiskaty (zakazana w prawie międzynarodowym). Działania Polski nie można usprawiedliwić np. przeprowadzeniem zmian systemowych (nacjonalizacja i reforma rolna), ponieważ przejęcie majątku niemieckiego, nawet przy częściowym wykorzystaniu aktów odnoszących się do zmian systemowych, miało indywidualny charakter nakierowany na majątek niemiecki o czym świadczyła odpowiednia norma szczególna zawarta w każdym akcie. Przewidywała ona przejęcie majątku niemieckiego bez odszkodowania.

Zresztą w prawie międzynarodowym obowiązywała wówczas tzw. doktryna Hulla, która zezwalała na pozbawienie własności prywatnej jedynie na cele publiczne i za odszkodowaniem (*prompt, adequate, effective*).

Dlatego kluczowy charakter dla problemu majątków niemieckich mają listy do Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 1991 r., które potwierdzają, że traktat ten nie reguluje spraw majątkowych.⁶² Tym samym problem majątków pozostaje otwarty w stosunkach dwustronnych. Powoduje to, że sprawę przejęcia majątków niemieckich można odczytywać jedynie na dwa sposoby:

- niekorzystny dla Polski – państwo polskie nie mogło przejąć majątków osób prywatnych jako świadczeń z tytułu reparacji, bo było to niezgodne z prawem międzynarodowym;
- korzystniejsze dla Polski – zakładający dopuszczalność przejęcia majątków prywatnych w ramach reparacji, ale oznaczający ponowne otwarcie kwestii majątkowo-reparacyjnych w płaszczyźnie dwustronnej.

Pierwsza z tez jest podnoszona przez przedstawicieli skrajnych kręgów doktryny prawa,

⁶⁰ W. Czaplinski, *Regulacja pokojowa z Niemcami po II wojnie światowej*, „Państwo i Prawo” nr 2, Warszawa 1990 r., s. 45.

⁶¹ Na sukcesora przechodzą jedynie prawa do majątku publicznego.

⁶² Jest to zgodne z zasadami interpretacji umów międzynarodowych zawartej w Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 1969 r. Patrz: M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*. Bielsko-Biała 2003 r. s. 302.

działających lub zbliżonych do Związku Wypędzonych. Zaliczamy tu m.in. takie nazwiska jak: Blumenwitz, Ermacora, Klein, Döhring.

Z kolei ta druga teza znajduje potwierdzenie u niezależnych niemieckich specjalistów z zakresu prawa międzynarodowego. Została ona przedstawiona na tle identycznej sytuacji w stosunkach RFN-Czechy. Taki sam zapis znajduje się bowiem w listach ministrów spraw zagranicznych obu państw dołączonych do Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 27 lutego 1992 r. zawartego pomiędzy Czechosłowacją a Niemcami.⁶³

Listy te znajdują się, tak jak listy ministrów Skubiszewskiego i Genschera,⁶⁴ w niemieckich dziennikach ustaw, co oznacza, że są dokumentami ściśle związanymi z Traktatem.

W grudniu 1995 r. frakcja partii Zielonych⁶⁵ w niemieckim parlamencie federalnym otrzymała ekspertyzę w sprawie wypędzenia Niemców Sudeckich od jednego z najlepszych specjalistów z zakresu prawa międzynarodowego, prof. dr Christiana Tomuschata.⁶⁶ W opracowanej ekspertyzie, stanowiącej podstawę dla opublikowanego później artykułu dochodzi on między innymi do wniosku, że obie strony uważały w chwili podpisywania Traktatu temat ten za zbyt trudny, aby go uregulować. Jednak – jak twierdzi – obie strony zgodziły się w ten sposób co do tego, że kwestie majątkowe są otwarte.

Potwierdza więc w ten sposób wykładnię strony niemieckiej w sprawie listów dołączonych do Traktatu polsko-niemieckiego.

Strona polska uważa jednak, że Traktat nie zajmuje się sprawami majątkowymi, gdyż zostały już zamknięte.⁶⁷ Wykładni takiej jednak przeczy sam zapis w listach, gdyż w innym przypadku można by temat ten zupełnie pominąć, nie zapisując nic. Taki sposób prowadzenia wykładni jest również niezgodny z art. 31 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 1969 r.

Prof. Tomuschat idzie przy tym zdecydowanie dalej w swych rozważaniach i dochodzi do wniosku, że zarówno stronie niemieckiej jak i czechosłowackiej, a obecnie czeskiej, przysługują roszczenia wynikające z II wojny światowej i zdarzeń związanych z powojennym przejęciem majątków niemieckich, odpowiednio majątkowe (Niemcy) i reparacyjne (Czechy).

Jednak radzi on stronie niemieckiej, aby zamknąć te sprawy w ramach ugody, w której każda ze stron zrezygnowałaby ze swoich roszczeń. Zwraca uwagę na fakt, że nie można przewidzieć do jakiego wyniku mogłoby dojść, gdyby Republika Czeska zaczęła skrupulatnie (niem. – *penibel*) sporządzać listę swoich szkód. Mogą one być wyższe od roszczeń Republiki Federalnej Niemiec.

Sporządzanie jak wyżej wspomnianej listy zapowiedzieli już po stronie polskiej przedstawiciele Warszawy.⁶⁸

Dość paradoksalnie, ale w doktrynie niemieckiej istnieją stanowiska, które są korzystniejsze dla Polski niż stanowisko doktryny polskiej. Takim przykładem może być opisana wyżej interpretacja dokonana przez prof. Ch. Tomuschata.

⁶³ Niemiecki Dziennik Ustaw – BGBI 92 II S. 472.

⁶⁴ W sprawach polsko-niemieckich dochodzi problematyka obywatelstwa.

⁶⁵ Bündnis 90/Die Grünen.

⁶⁶ C. Tomuschat, *Die Vertreibung der Sudetendeutschen. Zur Frage des Bestehens von Rechtsansprüchen nach Völkerrecht und deutschem Recht*, ZaöRV, 56/1-2, 1996.

⁶⁷ Zobacz szerzej: S. Hambura, Ukryte Rysy/Versteckte Bruchstellen, Dialog nr 55/56, 2001 r., s. 13 i następne.

⁶⁸ Patrz: S. Hambura, W. Gontarski, *Zamknąć drogę do odszkodowań*, „Rzeczpospolita” z 8 października 2003 r.. Patrz też: M. Goss, *Rachunek za zniszczoną Warszawę*, „Nasz Dziennik” z 5 listopada 2003 r.

VII. MOŻLIWOŚĆ PODNOSZENIA ROSZCZEŃ POCHODZĄCYCH Z II WOJNY ŚWIATOWEJ PRZEZ JEDNOSTKI

1. Stanowisko klasyczne

Zgodnie z klasycznym poglądem w prawie międzynarodowym, generalną zasadą jest brak możliwości dochodzenia roszczeń wynikających z wojny przez jednostki. Wiąże się to ze statusem jednostki w kontekście odpowiedzialności międzynarodowej państw. Istnieje wiele argumentów, iż jednostka nie może być podmiotem biernym deliktu międzynarodowego. Są nim natomiast państwa i organizacje międzynarodowe. W sprawie palestyńskich koncesji *Mavromatisa* w 1924 r. Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej stwierdził, że „występując w sprawie jednego ze swych poddanych i decydując się na akcję dyplomatyczną lub międzynarodową procedurę sądową na jego rzecz, państwo w rzeczywistości broni swoich praw – swego prawa zapewnienia w osobie swego poddanego poszanowania norm prawa międzynarodowego”.⁶⁹

Podobną tezę zacytował STSM w sprawie fabryki Chorzów w 1927 r., w której stronami sporu była Polska i Niemcy (notabene – Polska przegrała spór – zwracając wywłaszczony majątek obywatela niemieckiego).⁷⁰

2. Ewolucja rozumienia instytucji reparacji wojennych

Punktem wyjścia do podważania jednoznaczności tej koncepcji służyć może ewolucja sposobów prowadzenia wojen i związana z tym zmiana rozumienia instytucji reparacji wojennych.

Pojęcie reparacji stosowane jest w języku prawa międzynarodowego publicznego i w języku nauk politycznych. Za reparacje uznaje się odszkodowania wojenne, jakie żąda zwycięzca do zwyciężonych po wygraniu wojny.⁷¹

Jako pojęcie polityczne posiada ono szereg synonimów: odszkodowanie, świadczenie zastępcze, zadość uczynienie, trybut itp., które używane były w historii. Takie synonimy istnieją także w innych językach: angielskim, francuskim i włoskimi. Są to np.: *reparation*, *compensation*, *indemnification*, ewentualnie *réparation*, *dédommagement*, *internisation*, ewentualnie *riparazione*, *risarcimento*. Niemieckim odpowiednikiem dla angielskiego *reparation* jest niemieckie *Wiedergutmachung*. Rzadziej w Niemczech używa się słowa *Reparation*.

O ile synonimy, znajdujące się w powszechnym użyciu mają zastosowanie w znaczeniu politycznym i są stosowane zamiennie, to prawdziwy problem powstaje przy ocenie ich strony prawnej, a więc od strony treści, czy inaczej rodzaju świadczenia jakie wykonywało państwo świadczące reparacje.

W klasycznym rozumieniu Vattela reparacje stanowiły formę odszkodowania⁷² jaką na podstawie umowy pokojowej płaciła strona przegrywająca wojnę ponosząc jej ciężar wojny, dla którego w XIX w. przyjęto pojęcia odszkodowania wojennego, a na początku XX w. rozpowszechniło się pojęcie reparacji. Dla tego rodzaju świadczeń brak było generalnej podstawy prawnej. Był to „okup” płacony po wojnie, ale było też sporo wojen, po zakończeniu których

⁶⁹ J. Gilas, *Prawo międzynarodowe*, Toruń 1995, s. 164-165.

⁷⁰ PCIJ Seria A, nr 9, s. 21 i następne.

⁷¹ Encyclopedia of Public International Law, Boston 1982, s. 180 i następna.

⁷² Patrz szerzej: E Vattel, *Prawo narodów*. Warszawa 1958. Tłumaczenie B. Winiarski.

odstępowano od takiego roszczenia. Jeszcze odszkodowania narzucone Francji przez Prusy po wojnie w 1871 r., mimo iż wywołały lawinę dyskusji, stanowiły po prostu obowiązek umowny.

Nowoczesne rozumienie reparacji pojawiło się w trakcie prac nad traktatem wersalskim, kiedy pod wpływem USA przyjęto ich szerokie rozumienie. Objęły one dwie kwestie:

- odszkodowania wojenne,
- karę dla agresora za wywołanie wojny.

Treścią tego pierwszego było świadczenie kompensujące poniesione wojenne szkody cywilne i wojskowe. Określał je zwycięzca. Pod pojęciem szkód wojennych cywilnych rozumiano powstałe w wyniku działania niezgodnego z prawem wojennym. W szczególności były to szkody w wyniku działania niezgodnego z haskim Regulaminem Wojny Lądowej z 1907 r. np. niezgodnie z art. 46, czy art. 47. Tak więc działania typu plądrowanie, ataki bombowe itp., jeżeli dotknęły cywilów, stanowią podstawę do takiego roszczenia. Szkody wojenne o charakterze wojskowym stanowiły natomiast szkody związane ściśle z prowadzeniem działań wojennych i dotyczące kosztów operacji wojskowych.⁷³

Drugi aspekt dotyczył kwestii zakazu agresji. Uznano bowiem, że już przed wojną zakaz taki istniał w zwyczaju międzynarodowym.⁷⁴

W trakcie II wojny światowej nastąpił przełom w charakterze wojny. Nie była ona już konfliktem zbrojnym między dwoma dynastiami, sporem na polu bitwy rozstrzyganym między dwoma armiami, ale nabrała charakteru sporu między państwami i narodami. Nastąpiło znaczne zaangażowanie jednostki, także cywilnej, znajdującej się na tyłach. Nowe środki rażenia powodowały zniszczenia również daleko za frontem. Dlatego rola reparacji wojennych gwałtownie wzrosła. Zmienił się także ich charakter i zakres.

Jeżeli spojrzymy na reparacje wojenne, do których Niemcy zostały zobowiązane po II wojnie światowej, zauważymy, iż obowiązek zadośćuczynienia miał być zrealizowany w trzech kategoriach:

- reparacji (zapłaty odszkodowania),
- restytucji,
- restytucji.

Już Protokół z konferencji jałtańskiej podkreślał, iż szefowie trzech mocarstw uznali za sprawiedliwe obciążenie Niemiec obowiązkiem naprawienia strat, jakich doznały państwa alianckie w wojnie, w maksymalnie możliwy sposób. Umowa poczdamska powtarza postanowienia jałtańskie. Przy tym, o ile w traktacie wersalskim art. 231 określał generalny obowiązek odszkodowawczy Niemiec, a z kolei art. 232 zawierał konkretny obowiązek odszkodowawczy

⁷³ Patrz traktat wersalski: Dz. U. Z 1920 r. poz. 35. Sporne jest czy szkody oznaczone w pkt 5, 6 oraz 7 mają charakter szkód cywilnych. Zostały ujęte jako takie ze względu na notę z 5 listopada 1918 r. (nota Lansinga), gdzie określono m. in. roszczenia z tytułu cywilnych szkód wojennych. Wskazany w treści art. 231 i Aneks I zawiera 10 kategorii szkód uznanych za szkody cywilne. Zalicza no tu: szkody wyrządzone osobom cywilnym na ich osobie lub życiu przez wszelkie działania wojenne, włącznie z bombardowaniem, atakami lądowymi i powietrznymi, itp.; szkody wyrządzone przez Niemców osobom cywilnym, które padały ofiarą aktów okrucieństwa, gwałtu lub złego obejścia się; szkody wyrządzone przez Niemców osobom cywilnym na zdrowiu, zdolności do pracy lub honorze; szkody wyrządzone jeńcom wojennym przez złe traktowanie; szkody państwa z tytułu wypłaty emerytur, rent, odszkodowań wypłacanych poszkodowanym obywatelom; szkody państwa z tytułu świadczeń dla jeńców wojennych i ich rodzin; szkody z tytułu zapomogi wypłacanej rodzinom osób powołanych do wojska; szkody wyrządzone osobom cywilnym wskutek narzuconego im obowiązku pracy bez słusznego wynagrodzenia; szkody wyrządzone na własności należącej do jednego z mocarstw lub ich obywateli; szkody wyrządzone ludności cywilnej pod postacią poborów, kar i podobnych wymuszeń.

⁷⁴ Patrz: M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich po II wojnie światowej. Studium Prawnomiędzynarodowe i porównawcze*. Bielsko-Biała 2003, s. 226 i następnne.

o charakterze ograniczonym, w Jałcie i Poczdamie mowa była tylko o ogólnym zobowiązaniu Niemiec do naprawienia szkód wyrządzonych narodom zjednoczonym⁷⁵ bez oddzielnej artykulacji rodzajów szkód w szczególności bez wspomnienia „szkód cywilnych”.

Jak widać z tego, nie zdefiniowano na tym etapie zakresu reparacji Jeszcze w Umowie Paryskiej z 14 stycznia 1946 r. dotyczącej podziału niemieckich świadczeń reparacyjnych nie ma szczegółowego katalogu szkód podlegających reparacjom. W jej art. 2 istnieje jedynie sformułowanie o roszczeniach pochodzących z wojny.

Natomiast już Traktat o regulacji spraw wynikłych z wojny i okupacji z 26 maja 1952 r., w którym trzy mocarstwa zobowiązały RFN do wprowadzenia i kontynuowania pewnego programu ich polityki okupacyjnej podszedł do problemu reparacji inaczej. Uregulował on:

- kwestie zwrotu wewnętrznego (*innere Rückerstattung*), tzn. zwrotu określonych majątków ofiarom narodowego prześladowania (tytuł III),
- odszkodowania osób prześladowanych z tytułu poglądów politycznych, rasy, wiary, czy światopoglądu i poniosły przez to szkody na życiu, ciele, zdrowiu, wolności, majątku itp. (tytuł IV)
- sprawy zwrotu zewnętrznego (*aussere Restitution*) tzn. zwrotu przedmiotów wartościowych, jakie zostały skradzione, zarekwirowane lub w inny przymusowy sposób odebrane przez Niemców na terytoriach okupowanych (tytuł V).
- do klasycznych reparacji odnosił się tytuł VI.

W ten sposób z mocy prawa ustanowionego przez zwycięzców, zatwierdzone w tym traktacie zostało rozumienie zakresu reparacji wynikających z II wojny światowej. Spowodowało to więc dla prawa międzynarodowego kolejne rozszerzenie pojęcia reparacji w aspekcie przejmowanych dóbr.

3. Ewentualny zakres zrzeczenia polskiego z 23 sierpnia 1953 r.

Przy założeniu, że zrzeczenie było skuteczne, problem jego zakresu dotyczy dwóch aspektów:

- zakresu materialnego zrzeczenia polskiego z 1953 r.,
- zakresu podmiotowego zrzeczenia (w imieniu państwa czy także w imieniu obywateli).

a. Zakres materialnego zrzeczenia

W oświadczeniu z 23 sierpnia 1953 r. Polska zrzekła się „odszkodowań wojennych”. Oczywiście sformułowanie to należy odnosić do instytucji reparacji wojennych. Powstaje jednak pytanie, czy zrzeczenie to objęło wszystkie, czy tylko niektóre elementy?

W 1991 r., przez zawarcie tzw. umowy Kastrup-Żabiński na podstawie której utworzono Polsko-Niemiecką Fundację „Pojednanie”, Niemcy doprowadziły do zrzeczenia się przez Polskę prawa do popierania roszczeń obywateli polskich prześladowanych z tytułu poglądów, rasy, wiary i światopoglądu. Wprawdzie dopuszczono indywidualne dochodzenie tych roszczeń, ale ze względu na brak możliwości dochodzenia roszczeń z tego tytułu w prawie niemieckim, jest to równoznaczne z utratą przez jednostki możliwości dochodzenia odszkodowania⁷⁶.

⁷⁵ Patrz szerzej: A. Klafkowski, *Prawo międzynarodowe a odszkodowania za deportacje na roboty przymusowe*. „Życie i Myśl” nr 3-4, 1969 r., s. 57 i następn.

⁷⁶ Po zjednoczeniu Niemiec, 16 października 1991 r. został zawarty w formie wymiany not w sprawie wpłaty

Należy więc ustalić jaki obszar pozostał. Oczywiście automatycznie dwie płaszczyzny nawiązują się analogicznie do definicji zakresu reparacji z Traktatu z 1952 r. Są to:

- kwestia zwrotu majątków ofiarom prześladowania nazistowskiego (lub ich spadkobiercom),
- sprawa zwrotu majątków zarekwirowanych lub przymusowo odebranych przez Niemców, które przekraczały klasyczne rozumienie rekwizycji na potrzeby wojska zawarte w IV konwencji haskiej z 1907 r.

Jeżeli nie ma możliwości zwrotu, naturalnym elementem jest wypłata odszkodowania z tego tytułu.

b. Zakres podmiotowy zrzeczenia

Wcale nie tak jednoznaczny jest element zakresu zrzeczenia. Oczywiście z klasycznego punktu widzenia można zamknąć problem uznając, że jednostka nie posiada w prawie międzynarodowym dochodzenia swych roszczeń wynikających z wojny wobec drugiego państwa. Jednak stanowisko takie obowiązywało w połowie XX w.⁷⁷

Obecnie rozumienie zakresu zrzeczenia się przez państwo praw jest inne – obejmuje tylko prawo państwa do działań w imieniu obywateli w ramach opieki dyplomatycznej. Jeżeli więc możliwe jest działanie jednostki, może ona takie roszczenia podnosić w trybie prywatnoprawnym. Potwierdza to praktyka państw oraz orzecznictwo od początku lat 90. XX w. W ten sposób wypowiedział się np. austriacki Federalny Trybunał Konstytucyjny w orzeczeniu Nr B 214/92–11-G21/92-11 z 25 czerwca 1992 r.⁷⁸

Obowiązywanie takiej koncepcji w stosunkach polsko-niemieckich zaprezentowano również w przypadku roszczeń robotników przymusowych we wspomnianym wcześniej polsko-niemieckim porozumieniu z 16 października 1991 r. w sprawie utworzenia Polsko-Niemieckiej Fundacji „Pojednanie” (tzw. układ Kastrup – Żabiński).

Zresztą, z tekstu zrzeczenia z 23 sierpnia 1953 r. wcale nie wynika, że Polska miała zamiar zrzekać się praw swoich obywateli.

Tekst zrzeczenia brzmi: *„Biorąc pod uwagę (...) Rząd Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (...) powziął decyzję o zrzeczeniu się z dniem 1 stycznia 1954 r. spłaty odszkodowań na rzecz Polski. (...)”*

Przyjrzyjmy się natomiast innym formułom zrzekania się praw w tamtym okresie.

- w Traktacie państwowym w sprawie odbudowy niezawisłej i demokratycznej Austrii podpisanym w Wiedniu dnia 15 maja 1955 r. znajduje się art. 23 dotyczący majątku austriackiego w Niemczech i zrzeczenia się przez Austrię roszczeń wobec Niemiec. W ust. 3 do tego artykułu znajdujemy normę następującej treści⁷⁹:

przez stronę niemiecką 500 mln DM na cele statutowe Polsko-Niemieckiej Fundacji Pojednanie. Środki fundacji przeznaczone były dla szczególnie poszkodowanych ofiar prześladowania nazistowskiego. Niemcy podkreślili, iż wypłacają tę sumę kierując się względami humanitarnymi, a więc nie poczuciem odpowiedzialności. Ze swej strony Polska potwierdziła, iż uważa sprawy będące przedmiotem porozumienia za ostatecznie uregulowane i zrezygnowała z ich dochodzenia w imieniu obywateli. Oba rządy podkreśliły natomiast, iż umowa nie oznacza ograniczenia praw ich obywateli.

⁷⁷ Nie jest to do końca pewne, ponieważ np. traktat pokoju z Włochami zawierał zrzeczenie w imieniu obywateli, a już w ustawie ratyfikacyjnej podkreślono, że zrzeczenie to nie wyłącza praw jednostek do dochodzenia roszczeń w trybie niemieckiego prawa wewnętrznego.

⁷⁸ Podstawę do wydania takiej opinii stanowiła skarga na art. 7 zawartej przez Austrię umowę o odszkodowaniu globalnym z NRD. Zarzut brzmiał: państwo nie ma prawa w imieniu obywateli zrzekać się roszczeń dotyczących restytucji własności.

⁷⁹ Treść traktatu patrz: Dz.U.57.1994.

„(...) Austria w imieniu własnym i w imieniu obywateli austriackich zrzeka się wszelkich roszczeń wobec Niemiec i obywateli niemieckich, które nie zostały uregulowane do dnia 8 maja 1945 roku, z wyjątkiem roszczeń wynikających z kontraktów i innych zobowiązań zawartych przed 13 marca 1938 roku oraz z praw nabytych przed tą datą. (...)”

- w Traktacie pokoju z Włochami podpisanym w Paryżu dnia 10 lutego 1947 r.⁸⁰ znajduje się art. 76, w którym „Włochy, w imieniu Rządu Włoskiego i obywateli włoskich, zrzekają się dochodzenia wobec Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych wszelkich roszczeń jakiegokolwiek rodzaju, wynikających bezpośrednio z wojny lub z kroków podjętych w wyniku istnienia w Europie po dniu 1 września 1939 stanu wojny, bez względu na to, czy zainteresowane Mocarstwo Sprzymierzone lub Stowarzyszone było w danym czasie w stanie wojny z Włochami, czy nie. (...)”;

- podobne klauzule znajdują się w innych umowach np. w traktacie pokoju z Finlandią, która zrzeka się wszelkich roszczeń „(...) w imieniu Rządu Fińskiego i fińskich obywateli (...)”.

c. Możliwość zawężenia zrzeczenia przez kolejną interpretację

Umowa poczdamka nie uregulowała całości roszczeń, ale ich również nie zniosła. Również zakres zrzeczenia się praw do odszkodowania przez Polskę (przy założeniu skuteczności zrzeczenia) nie jest jednoznaczny. Pozwala na rewizję interpretacyjną. Nie obejmuje też praw obywateli polskich ani prawa do popierania ich. Jedynie jasne jest zrzeczenie się prawa do popierania ofiar prześladowania nazistowskiego w 1991 r.

W tej sytuacji można znaleźć obszary:

- w których wydaje się możliwe podniesienie roszczeń. Do nich będzie należało m. in. prawo do odszkodowania za działania wykraczające poza klasyczne działania wojenne (np. odszkodowanie za zniszczenie Warszawy),

- w których możliwe jest wystąpienie z roszczeniami przez jednostki. Bez poparcia państwa dotyczy to ofiar prześladowań nazistowskich, co jest skazane na niepowodzenie ze względu na brak drogi prawnej w RFN. Natomiast przy poparciu państwa polskiego możliwe jest dochodzenie roszczeń, które wykraczają poza ramy określone odszkodowaniem wojennym (cywilnym i wojskowym) np.:

- zwrotu lub odszkodowań za utracone majątki osób prywatnych, których przejęcie wykroczyło poza obszar rekwizycji wojennych wynikających z IV konwencji haskiej,
- odszkodowań za przestępstwa wojenne (rozstrzeliwanych bliskich) itp.,
- wykonanie obowiązku restytucji mienia państwowego (w tym w szczególności dzieł sztuki).

d. Rola Traktatu 2 plus 4 w zamknięciu roszczeń

Powstaje oczywiście pytanie, czy Traktat 2 plus 4 zablokował możliwość podnoszenia tych roszczeń? Dla udzielenia odpowiedzi na to pytanie posłużę się innym przykładem.

Doktryna polska potwierdza już po 1990 r. – i jakby wbrew tezie o zamknięciu całości spraw wynikających z II wojny światowej przez traktat 2+4 – że płaszczyzną, która ciągle czeka na ostateczne załatwienie jest dziedzina kultury.⁸¹ Wiąże się to z faktem, że w art. 28 ust. 3 Traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 1991 r. nakazuje stronom rozwiązy-

⁸⁰ Treść traktatu patrz: Dz. U. 49.50.378.

⁸¹ Patrz: W. Kowalski – Likwidacja skutków II wojny światowej. Warszawa 1994. S. 11. Patrz również: Sprawozdanie Grupy Kopernika nt. losów przeniesionych na skutek wojny dzieł sztuki w Niemczech i Polsce (w:) Rzeczpospolita z 16 grudnia 2000 r.

wanie problemów „(...) związanych z dobrami kultury i archiwaliami (...)”. Dla wykonania tej normy powołano nawet specjalnych pełnomocników. Ponieważ nie tylko z dość ogólnej treści normy, ale i z działań tych pełnomocników wynika, że chodzi tu o wzajemny zwrot dóbr kultury przejętych przez drugą stronę w czasie II wojny światowej, należy więc jednoznacznie oceniać tę normę jako podstawę prawną otwierającą kolejną sprawę wynikającą z wojny.

W tym duchu należy też rozumieć treść listów odnośnie do spraw obywatelstwa i spraw majątkowych. Listy rewidują znaczenie Traktatu 2+4 w stosunkach dwustronnych, w tych sprawach.

Nawet w przypadku przyjęcia oceny polskiej, przededefiniowanie zakresu zrzeczenia otwiera drogę jednostkom. Potrzebne jest tylko wypracowanie skutecznej formalno-procesowej koncepcji prawnej na podobieństwo dochodzenia roszczeń robotników przymusowych czy odszkodowań dla rozstrzelanych obrońców Poczty Gdańskiej.

VIII. WNIOSEK KOŃCOWY

Ocena problemu reparacji należnych ze strony Niemiec Polsce jest niezwykle skomplikowana. Bezpośrednio po II wojnie światowej był ona nawet przedmiotem sporu nie tylko wśród przedstawicieli doktryny niemieckiej, ale nawet między organami państwowymi.

Należy także pamiętać, że w oficjalnej ocenie strony niemieckiej powojenne działania Polski są uznane jako jednoznacznie niezgodne z prawem międzynarodowym. Państwo niemieckie powstrzymuje się jedynie od udzielania pomocy własnym obywatelom. Wynika to z oceny, że po 1990 r. – przy utrzymaniu problemu przejęcia majątków niemieckich jako otwartego w płaszczyźnie międzynarodowej – otworzyły się nowe możliwości dochodzenia przez jednostki swych praw na drodze sądowej, włącznie z postępowaniem na forum trybunałów międzynarodowych.

Różnorodność w ocenie problemu spowodowana jest następującymi czynnikami:

- niejednoznacznych podstaw prawnych reparacji wynikających ze zróżnicowanych ocen Umowy poczdamskiej,
- niejednoznacznych powojennych norm prawa międzynarodowego i praktyki państw w kwestii reparacji i prawa własności,
- niejednoznacznych działań obu zainteresowanych państw,
- ewolucji stosownych instytucji i standardów prawa międzynarodowego.

Jednak te niejednoznaczne elementy mogą być wykorzystane przez każdą ze stron. Dlatego możliwa jest dość zróżnicowana ocena i interpretacja powojennych działań Polski, zależna od jej racji politycznych.

Jak wynika z cytowanych w ekspertyzie stanowisk, po przeprowadzeniu badań archiwalnych oraz po sprawdzeniu i potwierdzeniu niektórych faktów, możliwe jest nawet wyprowadzenie stanowiska podważającego skuteczność zrzeczenia się reparacji przez Polskę. Oceny odnośnie do dalszego istnienia roszczeń reparacyjnych wynikających z II wojny światowej nie są obce doktrynie niemieckiej. Na tej samej podstawie można postawić także pośrednią tezę o istnieniu katalogu roszczeń, które swym zakresem wychodzą poza klasyczne rozumienie reparacji wojennych, a których nie objęło zrzeczenie z 23 sierpnia 1953 r. Wynika to z ewolucji charakteru wojny i zmian w rozumieniu pojęcia reparacji wojennych.

Na bazie tych samych aktów prawnych i w oparciu o ewolucję prawa międzynarodowego,

można nawet postawić śmiałą tezę (która spotka się prawdopodobnie z krytyką zachowawczych przedstawicieli doktryny prawa), iż nawet jednostki mogą obecnie dochodzić niektórych roszczeń wynikających z wojny.

Należy jedynie pamiętać, że w rzeczywistości istotnym aspektem sprawy jest nie tylko płaszczyzna prawna, lecz również płaszczyzna polityczna. Samo wypracowanie koncepcji uzasadniającej istnienie polskich praw do zgłaszania roszczeń wobec Państwa Niemieckiego może być słusznym działaniem politycznym, jednak już ich zgłoszenie wobec Niemiec – przy obecnych sporach na płaszczyźnie europejskiej (Konstytucja UE) i światowej (Irak) – może doprowadzić do zaostrenia w sferze stosunków dwustronnych, co z kolei może rzutować na relacje w całej UE.

Być może jednak – wobec niekorzystnego stanowiska państwa niemieckiego – Polska będzie zmuszona do takiego działania i stanie przed politycznym wyborem.

W obecnej sytuacji prawno-politycznej Polski dochodzi jeszcze jeden znaczący czynnik – nawet w przypadku, gdyby uznano, że nie ma faktycznych podstaw prawnych, ze względu na postępującą integrację ekonomiczną, wspólną walutę, zacieśnianie polityki wewnętrznej i zagranicznej w ramach UE, państwa członkowskie Unii nie pozwolą na samodzielne rozwiązanie sprawy, jeżeli stanie się ona znaczącym problemem w ramach Unii. Mogłoby to wpłynąć bowiem na ich interesy narodowe.

Dlatego sprawy wzajemnych roszczeń i reparacji w stosunkach polsko-niemieckich pozostaną do czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej (30 kwietnia 2004 r.) problemem bilateralnym. Od 1 maja 2004 r. mogą zaistnieć również na forum ponadnarodowym (sądowym i politycznym), gdzie ich rozwiązanie zależeć może od politycznej siły, znaczenia i skuteczności danego państwa w strukturach unijnych.

Berlin, dnia 3 stycznia 2004 r.

Stefan Hambura, Rechtsanwalt

ANEKS

Załączniki źródłowe

1. Gesetz über den Friedensschluss zwischen Deutschland und den alliierten und assoziierten Mächten vom 16. Juli 1919 (ustawa wprowadzająca Traktat Wersalski – wybrane fragmenty).
2. Protokół w sprawie zaprzestania pobierania reparacji niemieckich i w sprawie innych środków złagodzenia zobowiązań finansowo-gospodarczych Niemieckiej Republiki Demokratycznej związanych z następstwami wojny z 22 sierpnia 1953 r.
3. Oświadczenie Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie decyzji Rządu ZSRR dotyczącej Niemiec z 23 sierpnia 1953 r.
4. Komunikat rządu RFN dotyczący polskiego oświadczenia z 23 sierpnia 1953 r. zawarty w: Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung nr 171 z 8 grudnia 1970 r.
5. Traktat między Republiką Federalną Niemiec a Rzeczpospolitą Polską o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 r. wraz z listami ministrów spraw zagranicznych i ustawą wprowadzającą.
6. Traktat między Republiką Federalną Niemiec a Czesko-Słowacką Republiką Federacyjną o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 27 lutego 1992 r. (wybrane fragmenty) wraz z listami ministrów spraw zagranicznych i ustawą wprowadzającą.